

મ. ગ્રં. સં. ઠાણે

વિષય

શિવેશ્વર

લેખક

પ્રભુ હિતેન્દ્રુ

સન

સંગ્રહાલય ક્રમાંક

૧૨૬

૮૭

પુસ્તકાચે નાંવ

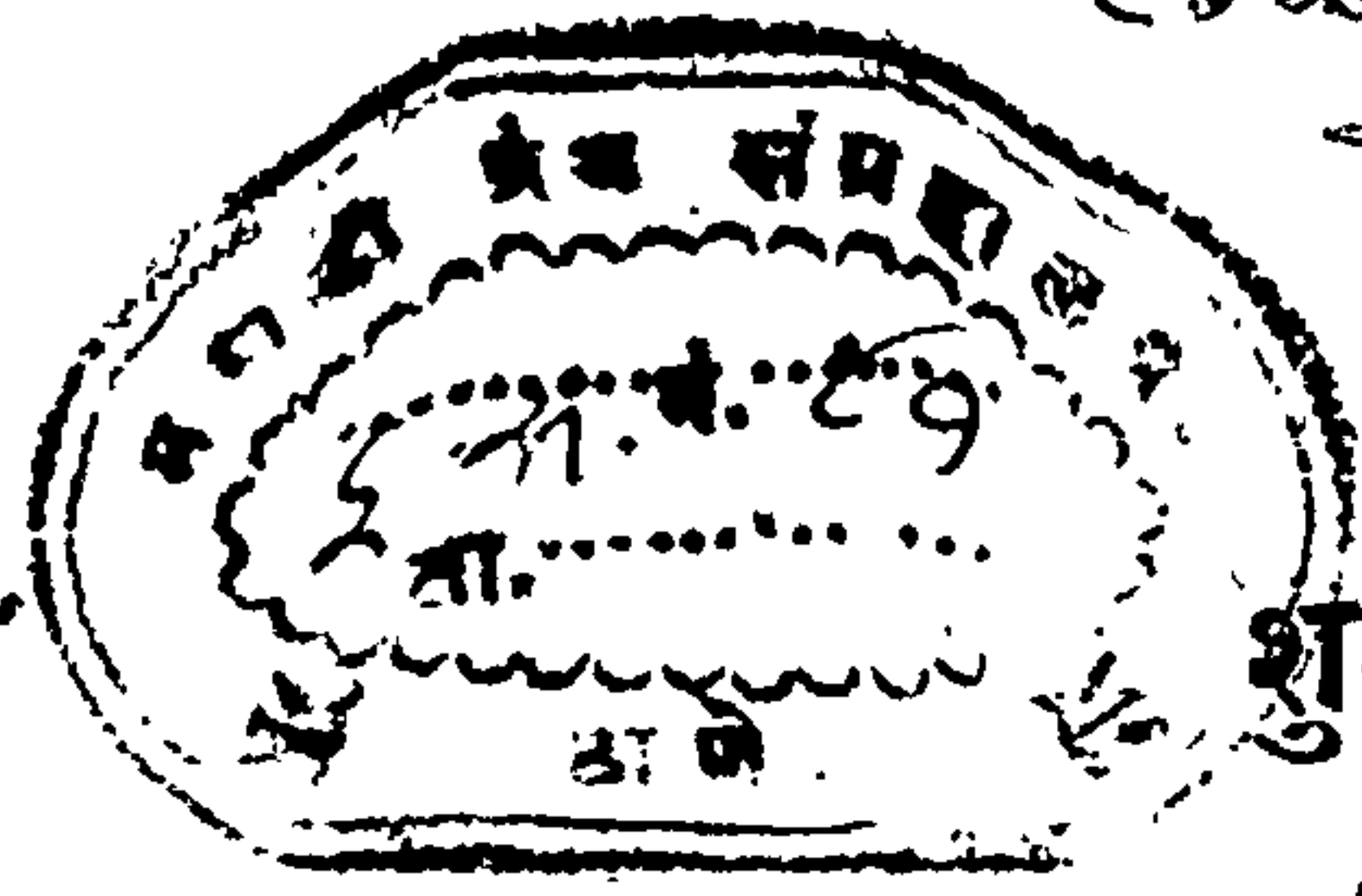
શ્વેદા સંસ્થાનાં તીલ

તેનાતી જોજ

૭૬

શિવેશ્વર

केवलक - एक हिले चक.
संन १८८९

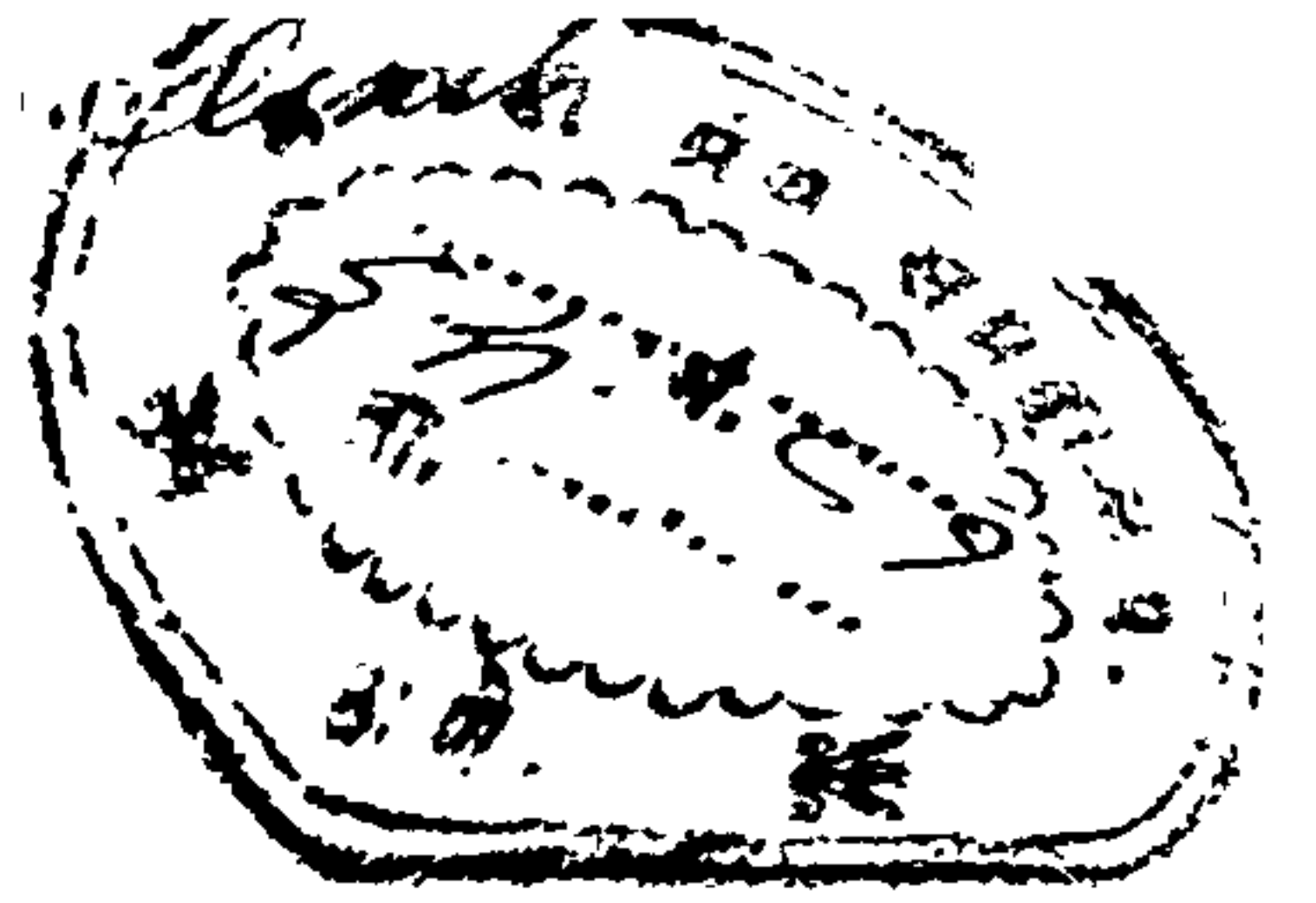
शुद्धिपत्र.

पृ०	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	११	गादीशीन	गादीनशीन
११	२३	याविषयीच्या	याविषयाच्या
११	११	जितकी	जितकी
४	१	सरकारांनी हजार	सरकारांनी तीन हजार
५	११	यांच्या	त्यांच्या
६	४	रोसिदेंटाचें	रसिदेंटाचें
१०	१२	क्षणत असत	क्षणतात
१४	१२	अश्वसन	अश्वसित
१८	२१	करूं लागले	देत होती
१९	११	रिसाल्याचा	'रिसाल्याचा
१९	१४	जाईल	जाईल
१९	१५	कांठेवाड	'कांठेवाड
१९	१८	नाहीं	नाहीं
१९	१९	वरील रिसाल्याबद्दलचा	वरील कलमावरून रिसा-
			ल्याबद्दलचा
१९	२३	ठेविले,	ठेविले, व
१९	२३	दिला, व स्थिति	दिला ही स्थिति
२०	६	मुक्त केले.	मुक्त केले,
२१	१३	त्यांतून	त्यांतील
२१	१६	आपल्या विना त्यांचा	आपल्या विनंत्यांचा
२१	२०	कांठिजंटच्या	कांठिनंट
२३	३	आटीच्या	आटीच्या
२४	३	येतील.	येतील. असा एकंदर गव्ह-
			रनरनरलच्या पत्रांतील म-
			जकूर आहे.
२४	२१	संभवनीय	शोभनीय

२४	२४	आहेत	होते
२६	१२	आहे.	आहेत.
२७	१३	अथवा	व
३२	१४	नये	नये, व
३३	६	उपयागा	उपयोगी
३५	८	प्रकार	कार
३६	६	मुख्य संपादन	मुख्य इंग्रज सरकारांनीं संपादन केला
३६	२९	आहे.	आहे;
३७	२३	पाहिजे.	पाहिजे होता.
३८	११	आहे	होतो.
४१	९	मण	पण
४२	२१	दिल	दिला
४२	टीप १	violates	violates.
४२	२	entire treaty	entire treaty.
४२	४	compel	compel
४२	५	fo	of.
४५	१०	व्यावयाचे	व्यावयाचे
४५	१५	रकाम	रकम
४५	२२	इंग्रजसरकाग कडून	इंग्रजसरकाराकडून
४६	९	खंडराव	खंडेराव
४६	टीप २	friendship	friendship.
४६	टीप ४	maintainance	maintenance
४८	४	पहू	पाहू
४८	६	काय.	काय?
५०	१३	सरकारांनीं	सरकारांनीं
५०	१७	हरीने	हारीने
५१	१९	वर्षापासून	वर्षापासून
५२	२२	शेवटीं	शेवटीं

उपाध्यात.

—००००००—

येत्या जानेवारी महिन्यांत बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड सेनावासखेल समशेर बहादर यांस राज्याची मुख्यतारी देण्याचा ठराव झाला आहे. या संबधानें लोकांत चर्चा सुरू झाली आहे. त्यांत अशी एक वार्ता पसरली आहे, कीं बडोद्याचे दिवाण तैनाती फौजेच्या संबंधानें इंग्रज सरकाराबरोबर कांहीं नवा तहनामा करून त्या फौजेवरील गायकवाडाचे स्वामित्व काढून घेणार आहेत, आणि हें संभवनीय आहे; कारण इंग्रज सरकारच्या मनांत ही गोष्ट पुष्कळ वर्षांपासून घोळत आहे; व त्याविषयी त्यांनीं जेव्हां जेव्हां संधी सांपडली तेव्हां तेव्हां प्रयत्न केले; परंतु बडोद्याच्या रक्षज्ञास या फौजेविषयी पराकाष्ठेचा आत्मभाव व अभिमान असल्यामुळे त्यांनीं अतिशय जाच सोसून, अपमान सहन करून, आणि द्रव्यसंबंधी नुकसान सोसून जुन्या तहनाम्यास आजपर्यंत राखून ठेवले आहे.

परंतु आतांची वेळ विलक्षण आहे. बडोद्याचे महाराज जरी आतां राज्यकारभार चालविण्यास लायक झाले आहेत, तरी आपल्या राष्ट्राच्या हिताबद्दल इंग्रज सरकाराबरोबर वाद करण्याची त्यांमध्ये अद्याप शक्ति आली नाही, आणि हल्लींचे बडोद्याचे दिवाण राजा सर टी माधवराव हे परदेशस्थ असल्यामुळे त्यांस राष्ट्राच्या हिताची जितकी काळजी असावी तितकी असेल असे लोक मानीत नाहींत. महाराज स्वतः राज्यकारभार पाहू लागले ह्मणजे ते राजीनामा देऊन आपले चर्मायुष्य शांतपणें घालविण्यासाठीं आपल्या देशांत जाणार आहेत, यामुळे तैनाती फौजेच्या संबंधानें त्यांचें कर्तव्य ते बजावतील अशी लोकांस पूर्ण खातरी नाही; परंतु आमच्या मतें ही समजूत चुकीची आहे.

राजा सर टी माधवराव हे महाराष्ट्रदेशस्थ ब्राह्मण असून देशी राज्याचें सानुराग अभिष्टचित्तक आहेत. त्यांस परदेशस्थ मानणें, व राज्याची जितकी कळकळ त्यास असावी तितकी नाही अशी कल्पना करणें, वाजवी

नाहीं. त्यांच्या राज्यकारभाराची ज्यांस कदर नाही, व कालमानानुरूप त्या-
जवर जी जबाबदारी आली आहे, तिचें वास्तविक स्वरूप ज्यांस माहीत
नाहीं त्यांनीं जसें वाटेल तसें ह्मणावें; पण त्यांच्या राज्यकारभाराच्या धोरणा-
वरून विचारी लोकांचा तर असा दृढनिश्चय आहे, कीं जेणेकरून राष्ट्राचे
अनहित होईल अशी गोष्ट त्यांजकडून कधींही व्हावयाची नाही; मग ते
इंग्रज सरकारचे कितीका ऋणी व पक्षपाती असेनात.

बडोद्याचे मार्जी राजे मल्हारराव महाराज गादीवर आल्यापासून
लोकांचीं मनं अस्वस्थ झालीं होती, ती आतांच स्वस्थ होण्याच्या पंथांस
लागलीं आहेत. बडोद्याच्या तरुण महाराजांस इंग्रज सरकारांनीं विद्या-
दानानें बडोद्याचें राज्य न्यायानें चालविण्याची सत्तावतां आणली आहे;
व महाराजांनीं अद्याप आपल्या हातांत राज्यसूत्र धेऊन कांहीं अनुभव आ-
णून दिला नाहीं तोंच त्यांजबरोबर ज्यांचा थोडावेळ समागम झाला ते
मोठे मोठे शहाणे लोक त्यांची प्रशंसा करूं लागले आहेत. यावरून भावीं
चिन्हें चांगलीं दिसतात. हे महाराज आपल्या प्रजेचें न्यायानें पालन के-
मागील कारकीर्दीत झालेल्या दुःखाचा विसर पाडतील अशी त्यांच्या प्रजेस
व इतर लोकांस पूर्ण आशा उत्पन्न झाली आहे.

अशा आनंदाच्या प्रसंगीं जर तैनाती फौजेच्या स्थितींत कांहीं
रूपांतर होईल, तर मग बडोद्याच्या प्रजेच्या दुःखास पारावार राहणार नाहीं.
हजारों कुटुंबें भिकेस लागतील; आणि राष्ट्राचा दबदबा, थाटमाट डाम-
ढौल आणि लोकांचा अमीरपणा आणि ऐश्वर्य हीं सर्व एक समयावच्छेदेक-
रून लयास जातील; आणि सांप्रतचा प्रसंग प्रजेस केवळ दुःस्वरूप होईल.

मार्जी गवरनर जनरल लॉर्ड नार्थब्रूक यांनीं बडोद्याच्या राष्ट्रावर
जे उपकार केले आहेत त्यांचीं फळे बडोद्याच्या प्रजेस यापुढें मिळावयाचीं
आहेत; आणि हल्लीं त्यांच्याच पक्षाकडे इंग्लंडची प्रधानकी असून ते स्वतः
ही एक प्रधान आहेत, ही या प्रसंगीं मोठी अनुकूल गोष्ट आहे; तेव्हां
या तैनाती फौजेच्या संबंधानें कांहीं उलथापालथ होईल असें मन घेत नाहीं.
इतक्यावर बडोद्याच्या प्रजेचे दुर्दैवच ओढवेल असेल तर नकळें.

आपल्या देशाची महाराणी विक्टोरिया यांनीं तारीख १ नोवेंबर

सन १८५८ रोजी जाहिरनामा प्रसिद्ध करून या हिंदुस्थानांतील राजेरजवाडे यांस जी अभिवचने दिली आहेत त्यांत:—

‘ हिंदुस्थानांतील राजेरजवाडे यांस आम्ही जाहीर करतो कीं, त्यांजबेराबर आनरेबल ईस्ट इंडिया कंपनीनें जे तहनामे व करार केले असतील किंवा जे सदरहू कंपनीच्या हुकुमानें झाले असतील ते सर्व आह्मांस मान्य आहेत. व ते सर्व आम्ही लक्षपूर्वक पाळूं ’.

असें एक अभिवचन आहे.

आणि लॉर्ड नार्थ ब्रूक यांनीं मल्हारराव महाराज यांस अधिकार वरून तहकूब केले, तेव्हां तारीख १३ जानेवारी सन १८७५ रोजी त्यांनीं जो जाहिरनामा प्रसिद्ध केला त्यांत महाराणीसाहेब यांच्या जाहिरनाम्याचा उल्लेख केला असून हल्लींचे महाराज यांस राणीसाहेब जमनाबाई यांचे मांडीवर दत्तक देतांना तारीख १९ एप्रिल सन १८७५ रोजी जो जाहिरनामा केला त्याच्या शेवटीं एक असें कलम आहे, कीं बडोद्याच्या राज्याचा अधिकार देतांना हद्द सरकारांमध्ये जे तहनामे झाले आहेत, त्यांत कांहीं एक फेरबदल करण्यांत येणार नाही.

याप्रमाणें बडोद्याच्या राजास आणि प्रजेस त्यांच्या हक्काबद्दल अगदीं नूतन वचनें देऊन त्यांचे हक्क दृढ केले आहेत. तीं वचनें पाळण्याची आणि कशी पाळण्यांत येतात ती लोकांस पाहण्याची वेळ समीप येऊन ठेपली आहे. वचन देणें आणि प्रतिज्ञा करणें यांत कांहीं मोठें कृत्य नाही. कसा जरी बिकट प्रसंग आला व किती जरी नुकसान सोसावें लागलें तरी तो प्रसंग सहनकरून व नुकसान सोसून दिलेलीं वचनें व केलेल्या प्रतिज्ञा शेवटास नेणें यांतच काय तो पुरुषार्थ आहे. मग कांहीं प्रसंग नसतां केवळ आत्मकार्यार्थ दिलेलीं वचनें न पाळणें हें किती अश्लाघ्य आहे, हें ब्रिटिशसरकारासारख्या जगविख्यात न्यायी राजाला विशेष टीकाकरून सांगण्याची जरूर नाही.

राजा सर टी० माधवराव यांनीं सन १८७७-७८च्या सालच्या रिपोर्टांतील २६व्या कलमांत दिवाणाच्या कर्तव्यकर्माविषयीं उल्लेख केला

आहे. त्यांत ते असें ह्मणतात कीं, देशी राजांच्या दरबारांतील ब्रिटिश सरकारचे अधिकारी कितीही मोठ्या मनाचे असोत व त्यांचे उद्देश किती हा स्तुत्य असोत दरबारच्या दिवाण लोकांनीं स्वराज्याची सत्ता, हक्क, आणि अधिकार यांचें संरक्षण डोळ्यांत तेल घालून केलें पाहिजे; कारण मोठ्या सरकारचे स्थानिक अम्मलदार केवळ परोपकार बुद्धीनें ज्या सूचना करतात त्या नैसर्गिक प्रवृत्तीनें शेवट परिणामी स्वराज्याच्या हक्कास अगदीं अपायकारक होऊन बसतात आणि येणेंकरून सार्वभौम सरकारांनीं स्पष्टपणें कळविलेले त्यांचे उद्देश ठिकाणच्या ठिकाणीं च राहतात.

या प्रसंगीं ह्या त्यांच्या स्वलिखिताकडे ते किती लक्ष देतात यांजकडे जगाची दृष्टि लागली आहे. हा त्यांचा वरील लेखच त्यांच्या निस्पृहपणाविषयी साक्ष देत आहे. आज त्यांस वडोद्याच्या दिवाणगिरीवर इंग्रज सरकारांनी नेमले आहेत. व वडोद्याच्या दरबारांत गवरनर जनरलचे स्पेशल एजंट आहेत यांच्या धोरणानें त्यांस राज्यकारभार चालवावा लागतो; तथापि त्यांनीं स्वरी गोष्ट कळवितांना देशी राज्याच्या दरबारांतील ब्रिटिश सरकारच्या अधिकाराची कांहीं देखीक भीड मुरवत ठेविली नाहीं, आतां ती शब्दरचना मोठ्या चातुर्यानें केली आहे हें वास्तविक आहे आणि जे उत्तम लेखक असतात त्यांच्या लेखांची सरणी अशीच असते. बाकी आमच्या समजुतीप्रमाणें त्या लेखाचा स्पष्ट अर्थ असाच आहे कीं, देशी राजांच्या दरबारांतील रेसिडेंट आणि पोलिटिकल एजंट हमेशा दरबारच्या राज्यकारभारांत हात घालूं पाहतात, आणि त्याविषयी त्यांच्या सरकारांनीं त्यांस सक्त मनाई केली असतां त्या हुकुमाला तें गुंडाळून ठेवितात; यासाठीं दिवाण लोकांनीं त्या विषयी फार जपलें पाहिजे. आणि हें त्यांचें ह्मणणें अगदीं खरें आहे व त्यांस कर्नल फेर साहेब यांची वडोद्यांतील कारकीर्द हा एक ताजा व भक्कम पुरावा आहे. राजा सर टी माधवराव साहेब यांनीं या प्रमाणें दिवाणाच्या मुख्य कर्तव्यकर्माचा उल्लेख केला असून तेंच इंग्रज सरकारावरोवर तैनाती फौजेबद्दल नवा तहनामा करून वडोद्याच्या राष्ट्राचें पराकाष्ठेचें अनर्हात करून घेतील अशी कल्पना लोक कशारून करीत असतील ती नकळे. आमची तर पूर्ण स्वातरी आहे कीं ते या तैनातीफौजे संबंधीं नवा तहनामा करून आपल्या उज्वलित यशास कालिमा लावून घेणार नाहींत, आणि स्व-

५ इतिहास

रोखर पाहिलें असतां त्यांस जुन्या तहनाम्यांत फेरफार करून नवा तहनामा करण्याचा अधिकार हो नाहीं.

दिवाणास सत्ता नाहीं हें तर स्पष्टच आहे. पण यासंबंधानें राष्ट्राच्या धर्मशास्त्रांनीं राजाच्या सत्तेस देखील सक्त मर्यादा केली आहे. त्यावरून ज्यांत राष्ट्राचे परम अकल्याण असेल असा तहनामा करण्याचा राजास अधिकार प्राप्त होत नाहीं असें आह्मांस वाटतें.

यूरोपखंडांतील राजनीतिविशारद पुरुषांनीं या संबंधानें जीं धर्मशास्त्रें केलीं आहेत, व आज जीं सर्वांस मान्य आहेत त्यांचा आमच्या क्षण-ण्यास आधार आहे असें खाली लिहिलेल्या प्रमाणावरून ध्यानांत घेईल.

राष्ट्राच्या हिताला घातक असा तहनामा व्यर्थ होय. तो अवश्य माननीय नाहीं; कारण राष्ट्राचा राज्यकारभार चालविणारास जेणेंकरून राष्ट्राचा नाश होईल असा करार करण्याचा अधिकार नाहीं. त्या-नकडें राष्ट्राचे कल्याण करण्याच्या अटीवर राष्ट्रांतोळ जनसमूहांनीं राज्यकारभार चालविण्याचा अधिकार सोंपविला आहे; सबब मुख्य कर्तव्य-कर्मापासून त्यास बहिर्मुख होतां येत नाहीं. या अर्थाचें एका सर्वमान्य ग्रन्थांतोळ एक वाक्य आह्मीं टिपेंत लिहिलें आहे, तें आमच्या क्षणण्यास प्रमाण आहे.*

आत्मरक्षण करण्याचा हक्क हा सर्वांहून श्रेष्ठ आहे. या हक्कांत इतर सर्व आगतुक हक्काचा समावेश होतो. या हक्कास संभाळणें हेंच कायतें राजाचें मुख्य कर्तव्य आहे, आणि त्याबद्दल तो राष्ट्रास जबाबदार आहे.†

* A treaty pernicious to the state is null, and not at all obligatory, as no conductor of a nation has the power to enter into engagements to do such things as are capable of destroying the state, for whose safety the government is intrusted to him. The nation itself, being necessarily object to perform everything required for its preservation and safety cannot enter into engagements contrary to its indispensable obligations. (See Vattel's law of nations Page 195 Book II chapter XII).

† Of the absolute international rights of states, one of the most essential and important, and that which lies at the foundation of all the rest, is the right of self preservation. It is not only a right with respect to other states, but a duty with respect to its own members, and the most solemn and important with the state owes to them. This right necessarily involves all after incidental rights which are essential as means to give effect to the principal end.

(See Wheatons international law Page 62 Part II)

राजा हा प्रजेचा प्रतिनिधी; आणि राज्यसत्ता हा एक सार्वजनिक अधिकार आहे; आणि तो जनसमुदायाने आपणास नेहमीं सुलभ रीतीने चालवितां येईना सबब राजास दिला आहे यावरून राजाच्या अधिकाराची मर्यादा होतें.*

यास्तव चांगला आणि शहाणा राजा याच्या मनावर या मूलतत्वाचा अगदीं चांगला ठसा उमटला पाहिजे. त्यानें आपले स्वतःचें हित कोणते ही प्रकारें पाहतां कामां नये. आपले सर्व विचार पावलोपावलीं प्रजेच्या हिताकडेस लाविले पाहिजेत. इंग्लंडचा राजा जेव्हां आपल्या राज्यकारभाराचा हिशेब प्रजेचे प्रतिनिधी यास देतो, तेव्हां त्यांचे मुखांतून बहुशः असे शब्द निघतात कीं माझ्या मनांत राष्ट्राचा प्रभाव वाढविणें आणि लोकांचा क्षेमसंपन्नता ठेवणें याखेरीज दुसरी कोणतीही गोष्ट येत नाही. स्वरोस्वर ज्याच्या मुखांतून असे शब्द निघतात आणि आपल्या वर्तनानें जो आपले ह्मणणें खों करून देतो त्यासच “राजा” हें नांव शोभतें.†

* We have said that the sovereignty is that public authority which commands in civil society, and orders and directs what each citizen is to perform, to obtain the end of its institution. This authority originally and essentially belonged to the body of the society, to which each member submitted, and ceded his natural right of conducting himself in every thing as he pleased, according to the dictates of his own understanding, and of doing himself justice. But the body of the society does not always retain in its own hands this sovereign authority ; it frequently intrusts it to a senate. or to a single person. That senate, or that person,, is then the sovereign.

(See Vattel's law of Nations Book I chapter IV Page 12.)

† A good prince, a wise conductor of the society, ought to have his mind impressed with this great truth, that the sovereign power is solely intrusted to him for the safety of the state, and the happiness of all the people ; that he is not permitted to consider himself as the principal object in the administration of affairs, to seek his own satisfaction, or his private advantage; but that he ought to direct all his views, all his steps, to the greatest advantage of the state and the people who have submitted to him. What a noble sight it is to see a king of England rendering his parliament an account of his principal operations—assuring that body, the representatives of the nation, that he has no other end in view than the glory of the state and the happiness of his people—and affectionately thanking all who concur with him in such solitary views. Certainly, a monarch who makes use of this language, and by his conduct proves the sincerity of his professions, is in the opinion of the wise, the only great man.

(See Vattel's Law of nations Page 12—13. Book I chapter IV.)

यासाठी ममताळू आणि शहाणापिता आपल्या मुलांचें जसें पालन करितो तसें राजानें आपल्या प्रजेचें केलें पाहिजे, तिला चांगल्या स्थितीस आणिलें पाहिजे, तिला सुखाची सर्व साधनें अनुकूल करून दिली पाहिजेत, आणि तिच्या सुरक्षितपणास आणि सुखास जिकडून उपद्रव होत असेल ती बाजू शक्य असेल तितकें करून मोठ्या शहाणपणानें व दक्षतेनें सांभाळली पाहिजे.

आणखी एक महत्वाची गोष्ट येथें सांगावयाची आहे. तिचा संबंधही सयाजीराव महाराज यांस इंग्रजसरकाराबरोबर नवीन तहनामा करून त्यांस तैनाती स्वाराच्या स्वर्चाबद्दल आपल्या राज्याचा कांहीं मुख्य देतां येईल कीं नाहीं या प्रश्नाकडेस आहे. गायकवाडसरकारांस स्वारांच्या जबाबदारींतून मुक्त करून त्याबद्दल त्यांजपासून कांहीं मुख्य घ्यावा हाच काय तो नव्या तहाचा मुख्य उद्देश असावयाचा.

राष्ट्रानें राजास अधिकार देतांना आपणांकडे कांहीं अधिकार ठेवला नसेल तर त्यांस दुसऱ्या राजाबरोबर तहनामा व करार करण्याचा पूर्ण अधिकार दिला आहे असें मानिलें जातें; आणि मग त्यानें जें कांहीं केलें तें राष्ट्रानें केलें असें गृहीत होतें; आणि तो जरी राज्यसंबंधीं मिळकतीचा मालक नाहीं तरी त्यांस पूर्ण अधिकार आल्यामुळे ती त्यानें दुसऱ्या राष्ट्रास दिली असतां त्यासंबंधीं करार मान्य होतो.*

हा सामान्य मिळकतीच्या संबधानें विचार झाला. परंतु स्वसत्ताक्रान्त देशांपैकीं एखादें शहर अथवा प्रांत दुसऱ्या राजाच्या सत्तेत देऊन राष्ट्राचा अवयवच्छेद करण्याचा राजास अधिकार येतो कीं काय ? हा प्रश्न फार पृथक् आहे. त्याचा उलगडा करतांना राजानें आपल्या सर्व प्रजेचें संरक्षण केलें पाहिजे या मूलतत्वास अगदीं सुरक्षित ठेविलें पाहिजे. दुसऱ्या कांहीं लभाची अपेक्षा धरून आपल्या प्रजेची पदवी आणि तिचें स्वा-

* If the nation has conferred the full sovereignty on his conductor—if it has intrusted to him the care, and, without reserve, given him the right, of treating and contracting with other states, it is considered as having invested him with all the powers necessary to make a valid contract. The prince is then the organ of the nation: what he does is considered as the act of the nation itself; and though he is not the owner of the public property, his alienations of it are valid being duly authorized.

(See Vattel's Law of nation, Page 117 Book I chapter XXI.)

तंत्र्य या संबंधानें कांहीं करार करण्याचा राजास अधिकार येत नाही. कारण ते लोक राज्यसत्तेला अशा शर्तीने आधीन झाले आहेत की, त्यांचे कल्याण करावे व त्यांस सुरक्षित ठेवावे. कुणबाव्याप्रमाणें आणि गुराढोरांच्या कळपांप्रमाणें त्यांचा राजास व्यवस्था करतां येत नाही.*

जेव्हां देशांत शांती आणि समाधान असेल तेव्हांच आपला देश सोडून दुसऱ्या देशांत वसतिस्थान करण्याचा प्रजेस अधिकार आहे.

परंतु चांगला पौरजन फार जरूरीचें आणि प्रबळ कारण असल्यावांचून कधींही आपला देश सोडून दुसऱ्या राजाची प्रजा होत नाही. ज्यांच्या संगतीस राहून पुष्कळ फायदा मिळविला आहे त्या सोबत्यास क्षुल्लक कारणानें सोडून जाणें हा आपल्या स्वातंत्र्याचा अप्रतिष्ठितपणानें फायदा घेणें होय.

जेव्हां देशावर संकट आलें आहे तेव्हां त्याचें संरक्षण करण्याच्या बदल्यांत जो भित्ता आपला देश सोडून दुसऱ्या देशाचा आश्रय करितो त्याला तर उग्र शासन करण्याचा राजास अधिकार आहे.

प्रकृत विषयाशीं विदेशगमनाच्या नियमाचा संदर्प काय हें पुढील कलमावरून ध्यानांत येईल.

योग्य कारणावांचून व्यक्तीनें आपला देश सोडून जाऊं नये व त्यास जातां येत नाही असे जर नियम आहेत तर मग राजास आपल्या राज्याचा कांहीं मुख्य दुसऱ्या राज्यास देऊन आपल्या राज्याची सोमा कर्मा कशी करितां येईल असें युक्तीनें दाखविण्याकरितां विदेशगमनाचे नियम सांगितले आहेत, यांत कांहीं विसंगतपणा तर दिसत नाही, मग वाचकांस काय वाटेळ ते खरे.

* The question becomes more distinct, when it relates, not to the alienation of some parts of the public property, but to the dismembering of the nation or state itself—the cession of a town or a province that constitutes a part of it. This question, however, admits of a sound decision on the same principles, A nation ought to preserve itself—it ought to preserve all its members—it cannot abandon them; and it is under an engagement to support them in their rank as members of the nation. It has not, then, a right to traffic with their ranks and liberty, on account of any advantages it may expect to derive from such a negotiation, they have joined the society for the purpose of being members of it—they submit to the authority of the state, for the purpose of promoting in consort their common welfare and safety, and not of being at its disposal like a fann or an herd of cattle.

(See Vattel's Law of Nations Page 117 Chapter XXI Book 1.)

या तुमच्या प्रतिपादनावरून तर मग असे सिद्ध होतें कीं बडोद्याच्या राजांनीं इंग्रज सरकारास पूर्वीं मुलूख दिला आहे तो त्यांस देण्याचा मुळींच अधिकार नव्हता, आणि त्या योगानें हद्द सरकारांमध्ये त्या संबंधानें जे कांहीं करार मदार झाले आहेत ते ज्या शास्त्रांच्या नियमांवरून तुम्हीं वर प्रतिपादन केले आहे त्या नियमांप्रमाणें पाहिलें असतां सर्व व्यर्थ होतील आणि त्याच रूपाच्या दुसऱ्या राज्याबरोबरच्या व्यवहारास देखील दोष लागेल. अशी कोणास शंका घेतां येईल.

पण तसें होत नाहीं. अतीशय जरूरीच्या प्रसंगीं राजास शहर किंवा मुलूख दुसऱ्या राजाला देण्याचा अधिकार आहे. कारण कीं सर्वस्व नाश न होऊं देतां राज्यसंरक्षण केलें पाहिजे हा त्याचा धर्म आहे.*

“सर्वनाशो समुत्पन्ने अर्धत्यजति पाण्डितः ॥

हाच न्याय येथें लागू होतो; आणि म्हणून, अशा प्रसंगीं राजानें आपल्या राज्याचा मुलूख दुसऱ्या राजास दिला तर त्यानें आपल्या अधिकाराचा अतिक्रम केला असें होत नाहीं. जसें आपण आपला जीव वांचविण्यासाठीं आपल्या शरीराचा एखादा अवयव कांपून टाकतो, पण उगीच आततायीपणा करून आपल्या शरीराचा अवयवच्छेद केला तर आपण राजशासनास पात्र होऊं. तशांतलाच हा प्रकार आहे.

गायकवाडांनीं इंग्रजास जो मुलूख दिला आहे तो अशाच अडच-

---

† Every man has a right to quit his country, in order to settle in any other, when by that step he does not endanger the welfare of his country. But a good citizen. will never determine on such a step without necessity, or without very strong reasons. It is taking a dishonourable advantage of our liberty, to quit our associates upon slight pretences, after having derived considerable advantages from them ; and this is the case of every citizen, with respect to his every country.

As to those who have the cowardice, to abandon the country in a time of danger, and seek to secure themselves, instead of defending it, they manifestly violate the social compact, by which all the contracting parties engaged to defend themselves in an united body, and concert ; they are infamous deserters, whom the state has a right to punish severely.

(See Vattel's Law of Nations Page 104 Book I Chapter XIX.)

* But the nation may lawfully abandon them in a case of extreme necessity ; and she has a right to cut them off from the body, if the public safety requires it.

णीच्या प्रसंगी दिला आहे; आणि तसें करून इंग्रजसरकाराबरोबर त्यांनीं मैत्री केल्यामुळेच गायकवाडांचें राज्य सुरक्षित राहून आज ते पूर्ण भरभराटीस येण्याच्या पंथास लागले आहे.

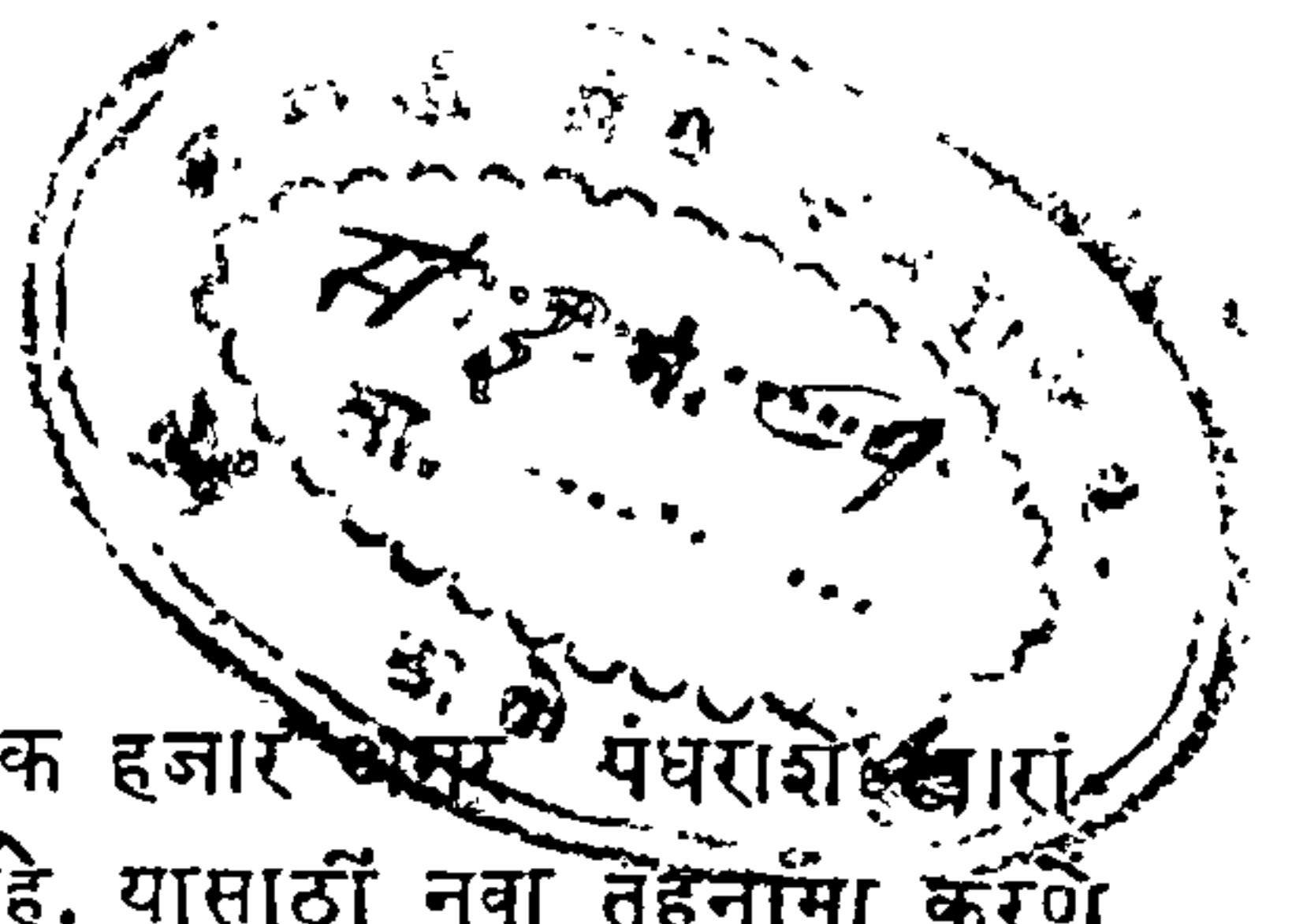
तैनाती फौजेबद्दल गायकवाडसरकारापासून आज देखील इंग्रजसरकारास मुलूख घेतां येईल; परंतु गायकवाडांचें राज्य खरोखर असें धोक्यांत असलें पाहिजे आहे कीं तसें केल्यावांचून त्याचा तरणोपायच होत नाही. अन्यथा मुलूख देणें व घेणें कधीं ही न्यायानुसारी होणार नाही.

कोणत्याही करारास व्यवहारोपयोगिता येण्यास, करार करणारास आपली मान्यता देण्याची पूर्ण मोकळीक असली पाहिजे. दाव घालून कोणताही करार करून घेतल्या तर तो वातल होतो. कारण जगाच्या हितासाठीं अशा नियमाची जरूरी आहे. दाव घालून अथवा मान्यता देण्यास जितकी मोकळीक पाहिजे, तितकी असल्यावांचून, करून घेतलेले करार जर बंधक होतील; तर भिड्यास भय घालून, अथवा त्याजवर जुलूम करून त्याचे वास्तविक हक्क सोडून देणें त्यास भाग पाडण्यांत येईल.*

आज जर बडोद्याच्या महाराजापासून इंग्रजसरकारांनीं कांहीं नवा करार करून घेतल्या तर तो महाराजास आपली मान्यता देण्यास पूर्णपणें मोकळीक होती अशा स्थितींत ते असतां करून घेतल्या असें कोणाच्यानें ही ह्मणवणार नाही. कारण त्याजवर इंग्रजसरकारचे पराकाष्ठेचे उपकार झाले आहेत ह्मणून त्यांच्याच्यानें इंग्रजसरकारचें ह्मणणें नाकबूल करून आज त्यांची मर्जी मोडवणार नाही; आणि महाराज कांहीं प्रौढदशेत आले नाहीत, व या तैनाती फौजेपासून त्यांच्या राष्ट्रास काय फायदे आहेत हे त्यांस चांगल्या रीतीनें माहीत झालें असेल असें वाटत नाही. ही माहिती होण्यास वर्षोनवर्षांचा अनुभव असचा पाहिजे; आणि लोकांच्या कल्पनेप्रमाणें दिवाण साहेब यांच्या मनांत जर इंग्रजसरकारच्या मर्जीनुरूप घाट उतरून द्यावयाचा असेल तर, 'या तैनाती फौजेबद्दल आपल्यास पराकाष्ठे-

* Freedom of consent is essential to the validity of every agreement and contracts obtained under duress are void because the general welfare of society requires that they should be so. If they were binding the timid would constantly be forced by threats or by violence into a surrender of their just rights.

(See Wheaton's International law Part III Page 268 section 267.)

चा त्रास सोसावा लागत आहे तो मिटून एक हजार ~~अस~~ पंधराशे ~~हजार~~ च्या स्वर्चाचा आपणास फायदा होत आहे, यासाठी नवा तहनामा करणे आपल्यास परम हितास्पद आहे'. असाच महाराजास उपदेश व्हावयाचा. 'आपले आज्ञे सयाजीबाबा यांनी पराकाष्ठेचा जाच सोसून या फौजेचे स्थितीत तिळमात्र देखील फेरफार होऊं दिल्या नाही आणि तोच मार्ग आपल्यास स्वीकारिला पाहिजे'. असा बोध होण्याचा मुळीच संभव नाही. वरें अन्यद्वारे यावदल महाराजास योग्य रीतीच्या सूचना झाल्या तर त्यांचा दिवाण जर त्यांस अनुकूल नसेल तर त्या कितपत फायदेकारक होतिल याविषयी संशयच आहे. कारण दिवाणाची परवा न वाळगतां आपल्या राष्ट्राच्या हक्कावदल इंग्रजसरकारास निक्षून विनंती करण्याची महाराज यांच्यात अद्याप शक्ति आली नाही. यास्तव महाराज पूर्णपणे प्रौढ वयांत आल्याखेरीज या तैनाती फौजेच्या संबंधाने कोणताही उपक्रम न करणे, हेच इंग्रजसरकारास उचित आहे.

दुसरी एक नीतीची गोष्ट येथे सांगितली पाहिजे. राजानें शुद्ध मनानें एखादा तहनामा करून घेतला असेल आणि त्यांत त्या वेळेस त्यास कांहीं गैरवाजवीपणा दिसला नसेल पण पुढे असे निदर्शनास येईल की तो तहनामा आपल्या मित्रास अहितकारक आहे, तर आपल्या मित्रांस आपल्याच्यानं होईल तितकें करून तहनाम्याच्या बंधनापासून टिलें करणे या सारखें स्तुत्य, प्रतिष्ठास्पद, आणि राष्ट्रांच्या परस्पराविषयी कर्तव्यकर्मांला अनुरूप असें दुसरें कोणतेंच कृत्य नाही.*

या तैनाती फौजेच्या संबंधानें गायकवाड सरकारास किती त्रास सोसावा लागतो, व आपण किंचित् उणेपणा दिसला की त्याजवर कशी सक्ती करतो ह्या गोष्टी इंग्रजसरकारांनीं मनात आणून या फौजेच्या संबंधानें ज्या कांहीं अटी आहेत त्यात जितका टिलेपणा करवेल तितका करावा हें त्यांस किती भूषणास्पद होईल हें वरच्या वाक्यांत सांगितलेंच आहे.

* And, if it happens that a treaty which he has concluded with upright intentions, and we doubt perceiving any unfairness in it, should eventually prove disadvantageous, to an ally, nothing can be more honourable, more praiseworthy, more conformable to the reciprocal duties of nations than to relax the terms of such treaty as far as he can do it consistently with his duty to himself, and without exposing himself to danger, are incurring a considerable loss. (Vattel's Law of nation P. 193 S. 159 B. II Ch. XII.)

हा प्रसंग एकाद्या अन्यायवती राजावरोवर्चा असता तर, आलीं इंग्रजसरकारास, व महाराज व दिवाणसाहेब यांस न्यायाच्या चार गोष्टी सांगण्यास मुळीच धजलों नसतों. कारण की त्यांत कांहीं अर्थ निष्पन्न झाला नसता. परंतु प्रसंग इंग्रजसरकारावरोवर आहे, व ते न्यायी आहेत; आणि जरी त्यांच्या मनांत या तैनाती फौजेच्या संबंधानें आपला स्वार्थ करून घेण्याचें फार काळापासून वागलें आहे, तरी तसें त्यास जवरीनें कर्तव्य नाही, नाही तर त्यांनीं आपला कार कधींच शेवटास नेला असता. या तैनाती फौजेविषयी मोठे सयाजीराव महाराज यांचा आत्मभाव आणि दृढनिश्चय यांबद्दल उलटी नामदार लार्ड क्लेयर मुंबईचे माजी गव्हर्नर यांनीं किती सुंदर शब्दांनीं तारीफ केली आहे, ती पहा. लणजे इंग्रज लोकामध्ये किती मोठे मनाचे लोक आहेत हें कळेल.

महाराजांनीं या फौजेबद्दल आत्मभाव धरून इंग्रज सरकारास निखून प्रार्थना केली असतां ते महाराजावर कधींही रुष्ट होणार नाहींत. उलटी त्यांची प्रशंसाच करतील आणि आपल्या प्रजेचें कल्याण कोणतें आणि अकल्याण कोणतें हें समजण्याची महाराजांच्या अंगी पूर्ण पात्रता आली हें जाणून त्यांस बडोद्याचें राजपद दिल्याचें संपूर्ण श्रय आलें असें मानतील. आज या भ्रष्टावर इंग्रज लोकासारखे गुगग्राही आणि न्यायी कोण आहेत?

तैनाती फौजेबद्दल इंग्रजसरकारावरोवर नवा तहनामा करण्यांत राष्ट्रांचे खरोखर अनहित आहे किंवा आलीं उगोच तो पक्ष घेतला आहे याविषयी कोणास संशय असेल तर त्यांनीं लार्ड क्लेयर या उदार मनाच्या आणि न्यायी सत्पुरुषाच्या मिनीटांतील वाक्ये या ग्रंथांत घेतलीं आहेत तीं अवलोकन करावी; लणजे आमचा पक्ष किती सवळ आहे हें ध्यानास येईल.

आज ही सर्व फौज गायकवाडसरकाराच्या एका सरदाराच्या हाताखाली आहे. इंग्रज सरकारचे अधिकारी जी चाकरी सांगतील ती स्वारांनीं करावी, व त्यांनीं व गायकवाड सरकारच्या अमलदारांनीं भिळून दर महिन्यास स्वारांची हजिरी घ्यावी या खेरीज त्यांची कोणत्याहि प्रकारची दखल नाही. इंग्रजसरकारच्या दरबारामध्ये बडोद्याच्या दिवाणाचा जसा मान आहे

तसा या सरदाराचा आहे. बडोद्याच्या दरबारांत या सरदारा शिवाय दिवाणाच्या बरोवरीचा दुसरा कोणी अधिकारीच नाही. ज्या प्रांतांत या फौजेची वांटणी झाली आहे त्या प्रांतांतील पोलिटिकल एजंट व राजे रजवाडे यांस या फौजे वरील अधिकाऱ्यांचा मोठा मानमर्तवा ठेवावा लागतो; आणि त्यामुळे त्या प्रांतांतील राजे रजवाडे हे गायकवाड सरकारचे मांडलीक आणि गायकवाड सरकार त्यांचे सार्वभौम; हा अन्योन्य संबंध ठळठळीत दृष्टीगोचर होतो. असे बडोद्याच्या राष्ट्राचे ही फौज एक मोठे वैभव आहे. राष्ट्रातील लोकांच्या चरितार्थाच्या संबंधाने पाहिले असतां तर या फौजेपासून राष्ट्रातील असंख्य लोकांचे उपजीवन होते. या फौजेवरील सर्व अधिकारी गायकवाड सरकारचे सरदार, शिलेदार, मानकरी, व पागेदार हे आहेत, त्यांत मोठा भरणा ब्राह्मण आणि मराठ्यांचा आहे व मोठमोठे मुसलमान सरदारही आहेत. हे तीन हजार स्वार मराठे आणि मुसलमान जातीचे आहेत. त्यांत ही मराठ्यांचा भरणा फार आहे. स्वारा खेरिज या फौजेत बाजे लोकांचा भरणा ही मोठा आहे. नगारची नौवती, भिस्ती, सारवान, नालबंद, दाणेकरी, हुलस्वार, शिपि, जिनगर, चांभार, मशालजी, चोबदार, भालदार, जासूद, शिंगाडे आणि शालहोत्री असे अनेक धंद्याचे लोक या फौजेत नौकर व त्या शिवाय खासदार लोक आहेत. या खेरिज अनेक धंद्याचे व्यापारी यांची उपजीविका या फौजेवर चालते ती निराळीच. मराठी राज्यापासून राष्ट्रांतील लोकांना जे कांहीं फायदे असतात ते सर्व बडोद्याच्या राष्ट्रास या फौजेमुळे आहेत. या फौजेवरील गायकवाड सरकारचे स्वामित्व नष्ट झाल्याने राष्ट्रांतील लोकांची काय दशा होईल हा विचार मनांत आणला ह्मणजे भयाने आंगावर कांटा उभा राहतो. ज्यास या फौजेच्या संबंधाने पूर्ण माहिती आहे त्यास हे माझे ह्मणणे अक्षरशः खरे वाटेल. या राष्ट्राच्या कल्याणा करितां इंग्रज सरकारच्या अधिकाऱ्यांस, महाराजांस, व दिवाण साहेबांस सद्बुद्धि द्यावी अशी राष्ट्रांतील सर्व लोकांनी ईश्वराची प्रार्थना करावी असा हा कठीण समय आहे.

अदूरदर्शी व स्वार्थपरायण मनुष्ये प्रत्येक राष्ट्रांत असतातच परंतु आज बडोद्याचा राज्यांत राजा सर टी माधवरावप्रभृति प्रधानमंडळी फार शहाणी असून त्यांस यशाची विशेष गरज आहे. इंग्रज सरकारची

मर्जी खुष ठेवण्यासाठी राष्ट्राच्या हिताला अपायकारक अशी सला महाराजांस ते कधी ही देणार नाहीत. तथापि इंग्रजसरकारच्या मर्जाप्रमाणे तहनामा करण्यांत महाराजांचे हित आहे असे महाराजांच्या मनांत उतरून देण्याचा कोणी यत्न केला तर तिकडे लक्ष देतांना महाराजांनी फार विचार केला पाहिजे. महाराजांच्या राज्याचे जें हित तेंच महाराजांचे हित त्याहून त्यांचे निराळे हीतच नाही. 'आमच्या रयतेची अबादानी तेंच आमचे सामर्थ्य, त्यांचा संतोष, तीच आमच्या राज्याची मजबूती, व त्यांची कृतज्ञता तेंच आह्मांस उत्तम फळ, असे आह्मी समजतो.' ही महाराणी साहेबांच्या जाहिरनाम्यांतील वाक्ये महाराजांनी लक्षांत घेतलीं ह्मणजे राष्ट्राच्या हिताखेरीज राणीसाहेब यांनी आपले अमुक एक निराळे हित आहे असे मानिले आहे कीं काय हे त्यांच्या ध्यानांत येईल आणि तीं वाक्ये मनांत धरून तदनुरूप वर्तन केलें असतां त्यांस मोठें यश प्राप्त होईल. राजकीय व्यवहारांत राणीसाहेब यांच्या जाहिरनाम्याची योग्यता फार मोठी आहे यांत तिळमात्र भ्रंती नाही.

मी मल्हारराव महाराज यांच्या कारकिर्दीचा वृत्तांत लिहून तयार केला आहे आणि तो आतां थोड्या दिवसांत छापण्यास द्यावयाचा आहे. त्यांत या तैनाती फौजेच्या हकिकतीचा एक भाग आहे. परंतु तो ग्रंथ छापून प्रसिद्ध होण्यास बराच काळ लागेल, यासाठीं एवढा भाग लवकर प्रसिद्धीस आणणें सांप्रतच्या प्रसंगां फार अगत्याचें आहे. यासाठीं मुद्दाम हें लढानसें पुस्तक छापिलें आहे. यांत ही तैनाती फौज उत्तम झाली कशी, तिची व्यवस्था काय, तिचे संबंधानें बडोदे सरकारास आजपर्यंत किती तसदी सोसावी लागली, बडोदेसरकार ही फौज किती महत्वाची मानते, तिचें स्वामित्व गायकवाडाकडे असल्याने त्यांच्या राष्ट्रास किती फायदा आहे, आणि तिच्या योगानें राज्याला किती शोभा आहे, याविषयीं यथार्थ वर्णन केलें आहे. या फौजेविषयीं ज्यास पूर्ण माहितीची गरज आहे त्यांस हें पुस्तक फार उपयोगी पडेल इतकेंच नाही वण त्यापासून सर्वांस इतिहासाच्या एका उत्तम भागाचें ज्ञान होईल.

बडोदासंस्थानातील तैनाती फौज.

बडोदाचा राज्य स्थिति कशी आहे याबद्दलची चौकशी करण्याकरिता थोडे दिवसांपूर्वी श्रीमंत मल्हाररावमहाराज यांचे कारकीर्दीत सर रिचर्ड मीड यांचे बडोदे मुकामी कमिशन बसले होते. त्या कमिशनच्या रिपोर्टाचा दुसरा भाग कांठिजंटच्या तीन हजार स्वारांबद्दल आहे. या फौजेची स्थिति चांगली नाही असे रोसेदेंटसाहेब यांनी गाव्हाणे सांगितल्यावरून याबद्दलची चौकशी करण्याविषयी कमिशनस हुकूम दिला होता.

कमिशनच्या रिपोर्टावरून नामदार गवरनर जनरल यांनी मल्हारराव महाराजांस तारीख २९ जुलई सन १८७४ रोजी स्वलिता लिहिल्या त्यांत कांठिजंटच्या फौजेविषयी आमचे विचार आम्ही यानंतर कळवू असे लिहिले आहे.

मल्हारराव महाराज गादीशीन होते तोंपर्यंत याबद्दल कांहीं पत्र-व्यवहार झाला नाही आणि हल्लीं देखील या फौजेची स्थिति पूर्वीप्रमाणेच आहे. हल्लींचे मुख्य प्रधान राजा सर टी माधवराव हे इंग्रजसरकारच्या मर्जीप्रमाणे या फौजेच्या संबधाने कांहीं नवा तहनामा करून या फौजेवरील गायकवाड सरकारचे आधिपत्य नाहीसे करण्याच्या विचारांत आहेत, अशा वर्तमानपत्तांतून चर्चा होऊ लागल्या आहेत; यामुळे या फौजेतील लोकांस मोठे भय उत्पन्न झाले आहे.

यास्तव या फौजेच्या संबधाने दोन्ही सरकारांमध्ये जाहलेल्या कराराचे स्वरूप काय आहे आणि त्या करारांप्रमाणे इंग्रजसरकार यांच्या सत्तेची मर्यादा कोठपर्यंत आहे, याविषयी येथे संक्षेपेकरून सांगितले पाहिजे. कारण की, राजा सर टी माधवराव यांच्या कारकीर्दीत जर या फौजेच्या संबधाने कांहीं कर्मा जास्ती झाले तर त्यांत गुणदोष काय आहेत याविषयी लोकांस विचार करण्यास साधन होईल. याविषयीच्या संबधाने जितकीं साधनें अनुकूल असावीं तितकीं नाहीत, यामुळे या विषयाचे निरूपण चां-

गल्या रीतीनें करितां येणार नाहीं, तरा जीं अनुकूल आहेत त्यांवरून साधारण स्वरूप सांगतां येईल.

आनरेबल कंपनीसरकार आणि गायकवाडसरकार यांजमध्यें तारीख ६ नवंबर सन १८१७ रोजीं एक पुनः तहनामा झाला. त्यांतील आठवें कलम खालीं टिपेंत लिहिल्याप्रमाणें आहे.*

यांतील तात्पर्य असें आहे कीं, मोठ्या आर्णाबाणीच्या प्रसंगीं गायकवाडसरकारांनीं आपली फौज इंग्रजसरकारच्या फौजेबरोबर मोहिमेवर पाठवावी आणि लढाईच्या प्रसंगीं आपलें सर्व लष्करी साहित्य कामास लावून लढाई शेवटास न्यावी, आणि त्याचे मोबदल्यांत कंपनीसरकार असें कबूल करतात कीं, यापुढें लढाई करून जो मुलूख मिळविण्यांत येईल त्यांत गायकवाडाचें हित व्हावें म्हणून त्यांच्या हक्काबद्दल कितीवा हिस्सा त्यांस द्यावयाचा त्याविषयीं ते विचार करून निश्चित करतील. गायकवाडसरकार स्वतः होऊन असें कबूल करतात कीं, सबसिडियरी फौज जेथें जेथें

---

* वा० बु० पान २२८ पहा. Article 8.—Whereas, by the second clause of the 12th article of the treaty of the 21st April 1805, corresponding with 20th Mohorum 1220 Higira era or Sunwat 1861 in the month of Chytra, the Maharaja Anundrao Guikwar Sena Khas Kheyl Shumsher Bahadoor has stipulated to furnish his troops to act with the British forces on any great exigency. His Highness hereby further engages in case of war, to bring forward the whole of his Military resources for the prosecution of the war. The Honourable Company on the other hand, agrees to take into consideration and determine the pretensions of the Gaikwar Government to benefit by any future partition of territory acquired in foreign wars. The Gaikwar Government also binds itself to maintain and hold at the disposal of the Honourable Company, to act with the Subsidiary force wherever it may be employed & to be subject to the general command of the officer commanding the British troops, a body of 3,000 effective cavalry to be supported exclusively at the expense of H. Highness & will conform to the advice and suggestions of the British Govt. relative to the formation and equipment of the Contingent of horse, its regular monthly payment the condition of its arms and accoutrements according to the customs of the Gaikwar Government; its muster to be personally taken by the head of the Gaikwar Government and at the time of payment of the day of the new moon in every month. The Gaikwar Government and the Resident at Baroda will also take the muster thereof, or if the force is despatched from Baroda on service, the officer who will be nominated by the Gaikwar Sircar to its command and the officer who proceeds in command of the Honourable Company's troops shall jointly take the muster agreeably to the aforesaid agreement made in that respect.

पाठविण्यांत येईल, त्याजबरोबर पाठविण्याकरितां तीन हजार स्वारांचें लष्कर तयार ठेवण्यांत येईल. त्या फौजेचा सर्व खर्च गायकवाडसरकार सोसतील. स्वारांचीं हत्यारें व दरेस गायकवाडी चालीस अनुसरून इंग्रजसरकारचे अधिकारी ज्याप्रमाणें ठेवण्यास सांगतील त्याप्रमाणें ठेवण्यांत येईल व त्यांस महिन्याचे महिन्यास पगार देण्यांत येईल. 'दर महिन्याचे चांदरावस गायकवाडसरकारचे फौजेवरील अधिकारी आणि रेसिदेंटसाहेब स्वारांची हजरी घेतील आणि जे स्वार बडोद्याचे बाहेर कामावर पाठविले असतील त्यांची हजरी या फौजेवर अधिकारी नेमिल्या असेल तो व इंग्रजसरकारचा कामदार असे दोघेही घेतील.

हा तहनामा झाल्यानंतर पेंढारीलोकांचें बंड मोडण्यासाठीं इंग्रजसरकारचें लष्कर माळव्यांत फिरत होतें, त्याजबरोबर तहनाम्याच्या शर्तीप्रमाणें गायकवाडाचें लष्कर होतें; आणि त्या लष्करांनीं इंग्रजसरकारास उत्तम प्रकारचें साहाय्य केलें, असे लेख आहेत.

गायकवाडसरकारचा इंग्रजसरकाराबरोबरचा संबंध म्हणून बडोद्याचे माजी रेसिदेंट करनल वालीस यांनीं जें बुक छापिलें आहे त्यांत असे लिहिलें आहे* कीं, गायकवाडसरकारांनीं माळव्यामध्ये पेंढार्यांबरोबरच्या लढाईत एक मोठ्या कांटिजंटच्या फौजेची मदत केली, आणि पेशव्याबरोबरच्या लढाईत त्यांनीं आपली सर्व सामोग्री इतक्या मोठ्या मनानें इंग्रजसरकारच्या स्वाधीन केली कीं, त्याबद्दल इंग्रजसरकारांनीं मोठी प्रशंसा केली.

सन १८२०चे सालांत हें कांटिजंटचें लष्कर माळव्याहून परत आल्यावर या लष्कराची वांटणी कांठेवाड, पालणपूर, महीकांठा आणि रेवाकांठा यां चार एजन्सीमध्ये करण्यांत आली. व त्याजपासून मनास येईल ती चाकरी घेऊं लागले.

सबसिडियरी फौज जेव्हां मोहिमेवर जाईल तेव्हां त्या फौजेबरोबर

* वा० बु० पान २२६ पहा.—The Gaekwar Government aided in the Pindaree-war by a large contingent of cavalry sent into Malwa, and placed all its resources so cordially and unreservedly at the disposal of the British Government in the war with the Peishwa as to call forth repeated expression of its satisfaction.

गायकवाड सरकारांनीं हजार स्वारांचें लष्कर द्यावें असा तहनाम्यांतलि क-
रार असून इंग्रजसरकार त्या लष्करापासून एजन्सीच्या मुळखामध्ये को-
णत्या हक्कानें चाकरी घेऊं लागले व गायकवाड सरकारांनीं तसें कां कबूल
केलें याचें कारण समजत नाहीं.

सन १८२७चे सालापर्यंत या कांटिजंटाच्या संबंधानें काहीं तक्रार
उपस्थित झाली होती असें आढळत नाहीं.

तारीख ३१ मे सन १८२७ रोजीं बडोद्याचे रेसिदेंट विलियम्स
साहेब यांनीं मुंबईसरकारास पत्र लिहिलें आहे, त्यावरून सयाजीराव
महाराज आणि रेसिदेंट साहेब यांचे दरम्यान बेबनाव झाला होता असें
दिसतें. या पत्रांत गायकवाड सरकार इंग्रजसरकाराबरोबर केलेंले क-
रार पाळीत नाहींत अशीं रेसिदेंट यांचीं गाव्हाणीं होतीं, आणि त्याचें
मूळ बीज काय तें विठ्ठलराव देवाजी गायकवाडसरकारचा दिवाण होता
तो होता. याचें व सयाजीराव महाराज यांचें बनत नव्हतें. रेसिदेंट
यांचें त्या दिवाणास आश्रयबल असल्यामुळें तो आपल्या धन्यास तुच्छ
मानून सर्व राज्यकारभार आपण चालवीत होता.

विलियम्स साहेब यांनीं सयाजीरावमहाराज यांजवर पुष्कळ बालंटें
आणिलीं व मुंबई सरकारांनीं सक्त उपायांची योजना करावी ह्मणून
पराकाष्ठा केली; परंतु त्या वेळेस मुंबईचे गवरनर सर जान माउंटस्टुअर्ट
एल्फिन्स्टन हे होते, यामुळें रेसिदेंट यांचें काहीं चाललें नाहीं. यासंब-
धानें रेसिदेंट आणि मुंबईसरकार यांजमध्ये व गायकवाड सरकार आणि
मुंबईसरकार यांजमध्ये जाहलेला पत्रव्यवहार मोठा मनोवेधक आहे. या
पत्रव्यवहारावरून एल्फिन्स्टन साहेब यांच्या शांति, क्षमा, दया आणि
गांभीर्यादि गुणांचें चांगलें प्रदर्शन होतें. त्यांनीं सयाजीरावमहाराज ब-
डोद्याचा राजा आणि इंग्रजसरकारचा जिवलग भित्त समजून त्यांच्या पद-
वीस अनुलक्षून सभ्यपणाचें वर्तन केलें, इतकेंच नाहीं पण रेसिदेंट मुंब-
ईसरकाराबरोबर पत्रव्यवहार करण्यांत मर्यादेपलीकडे गेले असतां ही
यांची अतिशय सौम्य शब्दानें कानउघाडणी केली आहे.

अशा प्रकारच्या मनोवेधक विषयाचें निरूपण केल्यानें विषयान्तर

होतें ह्मणून येथें त्याबद्दल कांहीं लिहितां येत नाही याबद्दल फार वाईट वाटतें.

नामदार एल्फिन्स्टन साहेब विलायतेस गेल्यावर सर जॉन मालकम मुंबईचे गवरनर झाले. या अनुभवी राजनीतिकुशल पुरुषास देशीं राजांस कोणत्या रितीनें वागवावें हें कांहीं नवें शिकावयाचें नव्हतें. त्यांचा सर्व जन्म याच कामांत गेला होता. त्यांनीं बडोद्याच्या राजधानींत रोसिदेंट यांचें राहणें राजांचे सत्तेस अपायकारक आहे, असेविषयी आपला विचार प्रदर्शित केला आहे, त्यावरून त्यांचा दूरदर्शीपणा व अनुभवीक ज्ञान आपल्या मनांत चांगलें भरतें;* परंतु सयाजीराव यांच्या दुर्दैवामुळे रोसिदेंट यांनीं सयाजीरावमहाराज यांजबद्दल जीं गाव्हाणीं सांगितलीं होती, त्याबद्दल सयाजीरावमहाराज यांच्या ह्मणण्याकडे लक्ष न देतां यांच्या राज्यापैकीं कितीएक महाल तारीख २८ मार्च सन १८२८ रोजीं जप्त केले आणि त्या महालांची सर्व व्यवस्था करण्याचें काम सयाजीरावमहाराज यांचा कट्टा दुस्मान विठ्ठलराव देवाजी याजकडे सोंपविलें. महाल जप्त केल्यापेक्षां देखील ही गोष्ट महाराजांचे मनास फार लागली. त्यावेळेस सयाजीरावमहाराज यांस अशी सूचना केली होती कीं, त्यांनीं जर कां-टिजंटच्या स्वारांची बरोबर व्यवस्था ठेविली नाही तर त्याजबद्दल देखील सक्त उपायांची योजना करण्यांत येईल.

सन १८३० मध्ये कांटिजंटच्या स्वारांची व्यवस्था बरोबर ठेविली नाही ह्मणून आणखी कांहीं महाल जप्त करून कांटिजंटचा अधिकार ब्रिटिश सरकारनें अमीनुद्दीन हुसेनखान नबाब यांस दिला. साद्याचे छावणींतील कांहीं पागेदार लोकांनीं इंग्रजसरकारच्या हुकमाप्रमाणें वागण्याचे नाकबूल केलें, सबब कांहीं फौज पाठवून त्यांस व त्यांच्या अनुयायांस छावणींतून हांकून दिले. कांटिजंटच्या स्वारांस बरोबर पगार

* वा० बु० पान ३९७ The Governor reasoned from his own large and long experience " that the location of an officer of Government at the capital of a prince, the existence of a large native establishment attached to such officer, the employment of newsmongers and spies, though necessary in the progress of the British Government to supreme power in India, was pregnant with inconveniences and dangers, and had ceased to be necessary when the British supremacy was established.

भिळत नाहीं एवढेंच कायतें त्यावेळेस इंग्रजसरकारच्या गैर मर्जीचें कारण होतें.

सयाजीरावमहाराज यांजवर हा प्रसंग मोठा बिकट होता. रोसि-
देंटचें विठ्ठलराव देवाजीस पाठबळ असल्यामुळें सयाजीरावमहाराज यांस
पदच्युत करून बडोद्याचे गार्दीवर त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र गणपतराव यांस बस-
वावें अशी देखील मसलत झाली होती, व या मसलतींत सयाजीराव-
महाराज यांचे संबंधीच नाहीं पण त्यांच्या बायकांपैकीं देखील कांहीं बायका
सयाजीराव महाराज यांस धरून कैदेत ठेवण्याच्या व त्यांच्या मसलतदार
लांकांस शासन करण्याच्या कुफरांडांत सामील झाल्या होत्या. ही मस-
लत उघडकीस आली आणि या कुटांतील लोक धरून त्यांस कैद केलें व
जे कोणी पुढारी होते त्यांस देहांत शासन केलें.*

सर जॉन मालकम सन १८३०चे सालीं बडोद्यास आले होते.
त्यांनीं फत्तेसिंगराव यांचा दत्तपुत्र गोविंदराव गायकवाड यास बडोद्यांतून
त्यांच्या गैरवर्तणुकीवरून घालवून दिलें; परंतु जप्त केलेल्या महालाविषयीं सया-
जीराव महाराज यांचें त्यांनीं कांहींच ऐकिलें नाहीं असें दिसतें. ते गवरनर-
ची जागा सोडून गेल्यावर त्यांच्या जागीं लार्ड क्लेरसाहेब आले. त्यांनीं
आपले राजधानींत येऊन आपलें काय ह्मणणें आहे तें ऐकावें, अशी
सयाजीरावमहाराज यांनीं परम उत्सुकता दाखविली, त्याप्रमाणें लार्ड क्लेर-
साहेब बडोद्यास आले.

अजमीर येथें जातांना नामदारसाहेब कांहीं दिवस बडोद्यास राहून
महाराजांचें जें कांहीं ह्मणणें होतें, तें सर्व त्यांनीं ऐकून घेतलें आणि त्याबद्दल
अजमिराहून परत येतांना योग्य विचार करण्याविषयीं महाराजांस आश्वासन

* वा० बु० पान २०० पहा.—On the 16th February 1831 the Political Commissioner reported an abortive conspiracy at Baroda to dethrone Syajee. It was said that Syajee's relatives and even some of his wives ("fearing lest his policy towards the British Government should cause the downfall of the state") had plotted to seize his person and confine him, to visit with condign punishment Syajee's favourites and advisers, and, in case of his still refusing to adopt their policy, to proclaim his son Gunputrao in his stead. The plot was discovered, and the conspirators arrested and the ringleaders were executed.

दिलें. या महाकुर्लान आणि मोठ्या मनाच्या सत्पुरुषानें सयार्जारावमहाराज यांजबरोबर जी प्रौढीची वागणूक केली आणि सयार्जारावमहाराज यांस योग्य न्याय दिला, त्या गोष्टी मनांत आल्या ह्मणजे आनंदानें हृदय भरून जातें. नामदार लार्डसाहेब बहादुर यांचे विचार किती प्रौढ होते त्याविषयीं येथें सांगतांना कांहीं विषयांतर झालें तरी चिंता नाहीं त्याबद्दल वाचक क्षमा करतील.

नामदार लार्डसाहेब यांनीं तारीख ३ डिसेंबर सन १८३१ रोजीं लिहिलेल्या मिनिटांतील कांहीं उतारे येथें दाखल करितों.—या मिनिटाचे दुसरे कलमांत त्यांनीं आपण सयार्जारावमहाराज यांजबरोबर कसें वागलों तें लिहिलें आहे.*

या कलमांतील भावार्थ असा आहे कीं,—लार्डसाहेब ह्मणतात—ज्या कारणासाठीं महाराजांचा मुलूख जप्त केला आहे, त्याविषयीं महाराजांचें ह्मणणें काय आहे आणि त्याबद्दल ते काय तडजोड सांगतात हें समक्ष ऐकण्यासाठीं मी मुदाम बडोद्यावरून गेलों, आणि मला वाटतें कीं, आनरे-

---

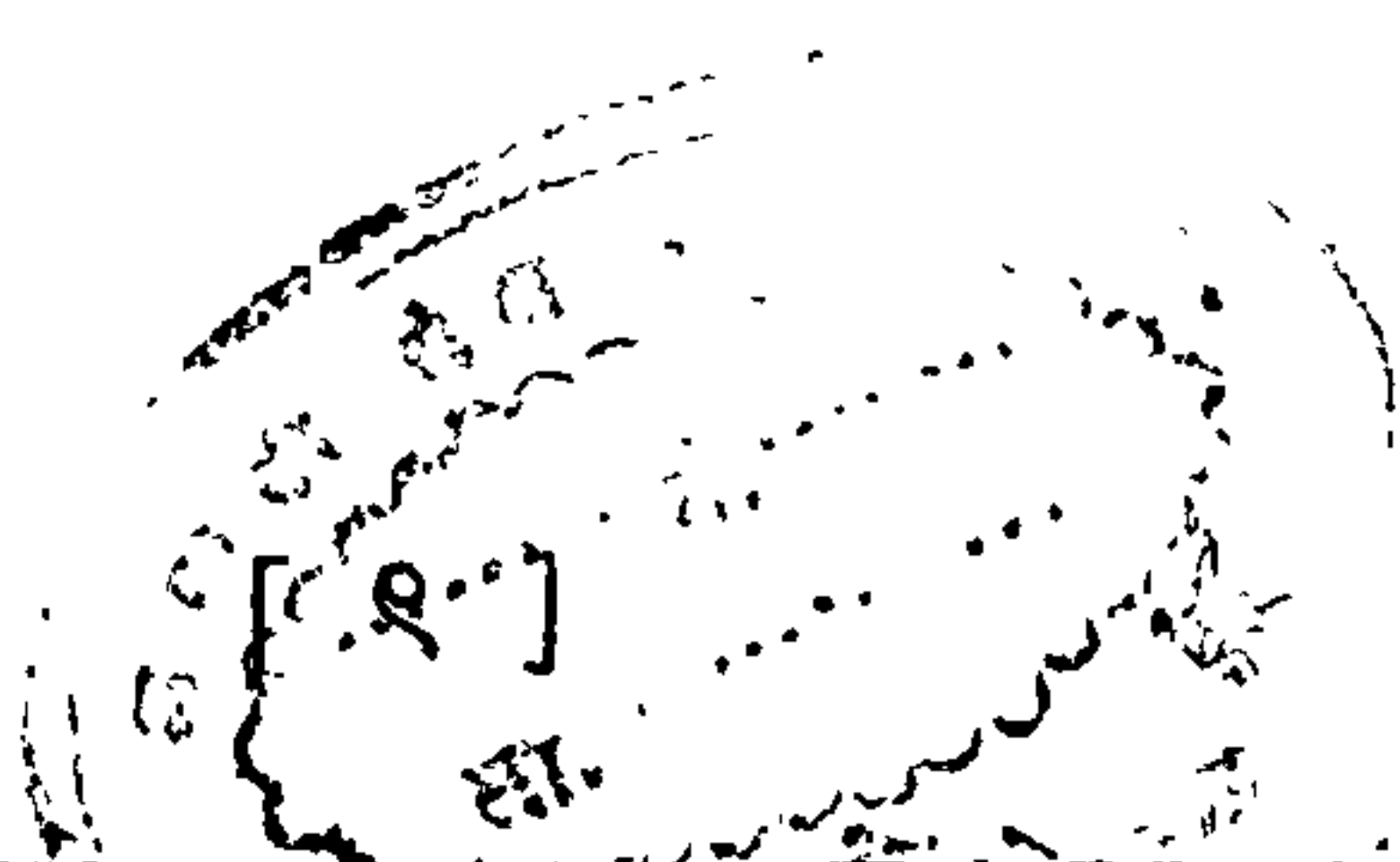
* वालिसबुक्क पान ४१० पहा.—My chief object in passing (necessarily hastily) through Baroda, was to hear in person what His Highness had to say and to propose in regard to those questions which have led to the sequestration of his territories ; and I conceive I acted in the spirit of the instructions lately received from the Honourable Court, to try and re-establish an amicable understanding with the Guicowar, by meeting and treating that prince with the utmost distinction and consideration. I accordingly exchanged presents with him, paid him and received from him visits of ceremony, and did all in my power to show him and his subjects, that though the British Government had been driven to harsh measures towards him I was actuated by a friendly feeling for a native state (the only one be it always remembered of the Mahratta powers which has on the most trying occasions been invariably steady in its alliance with the Honorable Company). I had besides another object in view. I wish under any circumstances to effect a personal reconciliation between the heads of the two Governments, for though I cannot pretend to know anything of native courts, I am quite sure mankind is mankind from China to Peru, actuated by the same or nearly the same feelings, passions and prejudices, and that it would be quite useless to attempt to begin a negotiation (supposing a favourable opportunity for negotiation to arrive during the time of my filling my present situation) without, from the first interview I had with the Guicowar, showing a disposition on my part to treat him with the utmost attention and respect, and to listen patiently to all he had to say.

बल कोर्टाच्या हुकुमांतील भावार्थाप्रमाणे दोन्ही सरकारांमध्ये मित्राचाराचा संबंध पुनः घडवून आणण्यासाठी राजाची सन्मानपूर्वक भेट घेण्यांत व त्यांजबरोबरचे वागणुकींत मी अतिशय सभ्यरीतीने वर्तन केले. मी सांप्रदायाप्रमाणे नजर नजरणा दिला व घेतला आणि दरबारी डामडौलाने महाराजांचा सत्कार केला व त्यांचा स्वीकारला. त्यांस व त्यांच्या प्रजेस माझ्याने जितकें करवेलें तितकें करून मी असें दाखविलें कीं ब्रिटिश सरकार यास सक्त उपायांची योजना करणें भाग पडलें आहे तरी नेटिव्ह दरबाराविषयीं माझे विचार मित्रभावाचे आहेत. (मराठ्यांचे राज्यापैकीं काय तें एवढेंच संस्थान कंपनीसरकाराबरोबर मोठ्या संकटाच्या वेळेस मित्रत्वामध्ये एकसारखें स्थित होतें हें स्मरलें पाहिजे). माझे विचारांत दुसरी एक गोष्ट होता. दोन्ही सरकारच्या मुख्याधिकाऱ्यांमध्ये पुनः मैत्री घडवून आणावी अशी माझी इच्छा होती, कारण नेटिव्ह दरबाराविषयीं मला कांहीं माहीत आहे असा भी पोकळ डौल मारीत नाहीं, तरी मला हें स्वचित माहीत आहे कीं, चीनपासून पेरूपर्यंत मनुष्यजाती ह्मणून एकच आहे. त्यांचे विचार, त्यांच्या मनोवासना व त्यांच्या कल्पना एकच अथवा अगदीं जवळ जवळ आहेत ह्मणून महाराजांस, जें सांगावयाचें आहे तें शांतपणाने ऐकण्यास व त्यांजबरोबर प्रेमभावाने वागण्यास मी सिद्ध आहे असें दाखविल्यावांचून त्यांजबरोबरचे दळणवळण अगदीं निरर्थक झालें असतें.

नामदार लॉर्डसाहेब यांनीं तारीख ११ एप्रेल सन १८३२ रोजीं दुसरें एक मिनिट लिहिलें, त्यांत महाराजांबरोबरच्या दुसऱ्या भेटींत आपण त्यांजबरोबर कसें वर्तन केले त्याविषयीं लिहिलें आहे. तें कलम ४ खालीं टीपत दिलें आहे.*

* वा० बु० पान ४३९ पहा.—From what I saw of the Gaekwar last November and as well as I could judge of his character from all I had heard of it from others, I determined on my return to Baroda not to attempt to carry matters with what is called a high hand, first, because the *sie volo sie jubeo* way, I was convinced would not succeed with this very obstinate native prince, and because I was of opinion that, being the stranger power, it was more becoming in me (acting in the spirit of the instruction of the Honourable Court) to begin the negotiation on terms of perfect reciprocity, giving way where I conceived His Highness had reason, but steadily insist-

या कळमांत लार्डसाहेब असं म्हणतात कीं गेल्या नवंबर महिन्यांत मीं महाराजांची भेट घेतली तेव्हां मला जें समजलें व त्यांच्या वर्तणुकीविषयीं मीं दुसऱ्यापासून जें ऐकिलें त्यावरून मीं असा निश्चय केला, कीं कोणता ही गोष्ट जबरिनें शेवटास नेण्याचा इलाज करावयाचा नाही; कारण कीं, “मीं जें करीन तें करीन” या मार्गापासून त्या अतिशय हट्टी राजाबरोबरचा व्यवहार फलद्रुप होणार नाही असें मला वाटलें, आणि दुसरें माझे विचारास असें आलें कीं, ज्यापेक्षां आपण शक्तिमान् आहोंत, त्यापेक्षां आपणांस हें अतिशय उचित आहे, कीं ज्यांत उभयतांचें पूर्ण हित वसत आहे, अशा अटीवर बोलाचाल सुरू करावी. महाराजांचें रास्त म्हणणें मान्य करावें, आणि ब्रिटिशसरकारचा महाराजांवर जो वाजवी हक्क असेल त्यास बळकट धरून रहावें.

हीं वरील वाक्ये त्या उत्तम विचाराच्या सत्पुरुषाच्या गुणांची स्वतःच साक्ष देत आहेत, सबब त्याबद्दल येथें विस्तारपूर्वक वर्णन करण्याचें कांहीं एक प्रयोजन राहत नाही.

आतां आपण कांटिजंटच्या स्वारांची व्यवस्था बरोबर ठेविली नाही म्हणून महाराजांचे कांहीं महाल जप्त केले होते, त्याविषयीं लार्डसाहेब यांनीं शेवट निकाल कोणत्या प्रकारे केला या विषयाकडे लक्ष देऊं.

तारीख २ डिसेंबर सन १८३१च्या लार्डसाहेब यांच्या मिनिटांत, सयाजीरावमहाराज यांनीं कांटिजंटच्या संबंधानें त्याजबरोबर जें भाषण केलें, त्याचें तात्पर्य लिहिलें आहे, तें येथें अवश्य लिहिलें पाहिजे; कारण, बडोद्याच्या राजास व दिवाणास त्यांनीं या कांटिजंटच्या फौजेविषयीं किती स्वकार्यभाव दाखविला पाहिजे याबद्दल तें भाषण उत्तम प्रकारचा बोध करित आहे.—हें लार्डसाहेबांचें मिनिट टिपेंत लिहिलें आहे.*

ing at all times on the performance of everything which I thought the British Government had a right to claim from His Highness.

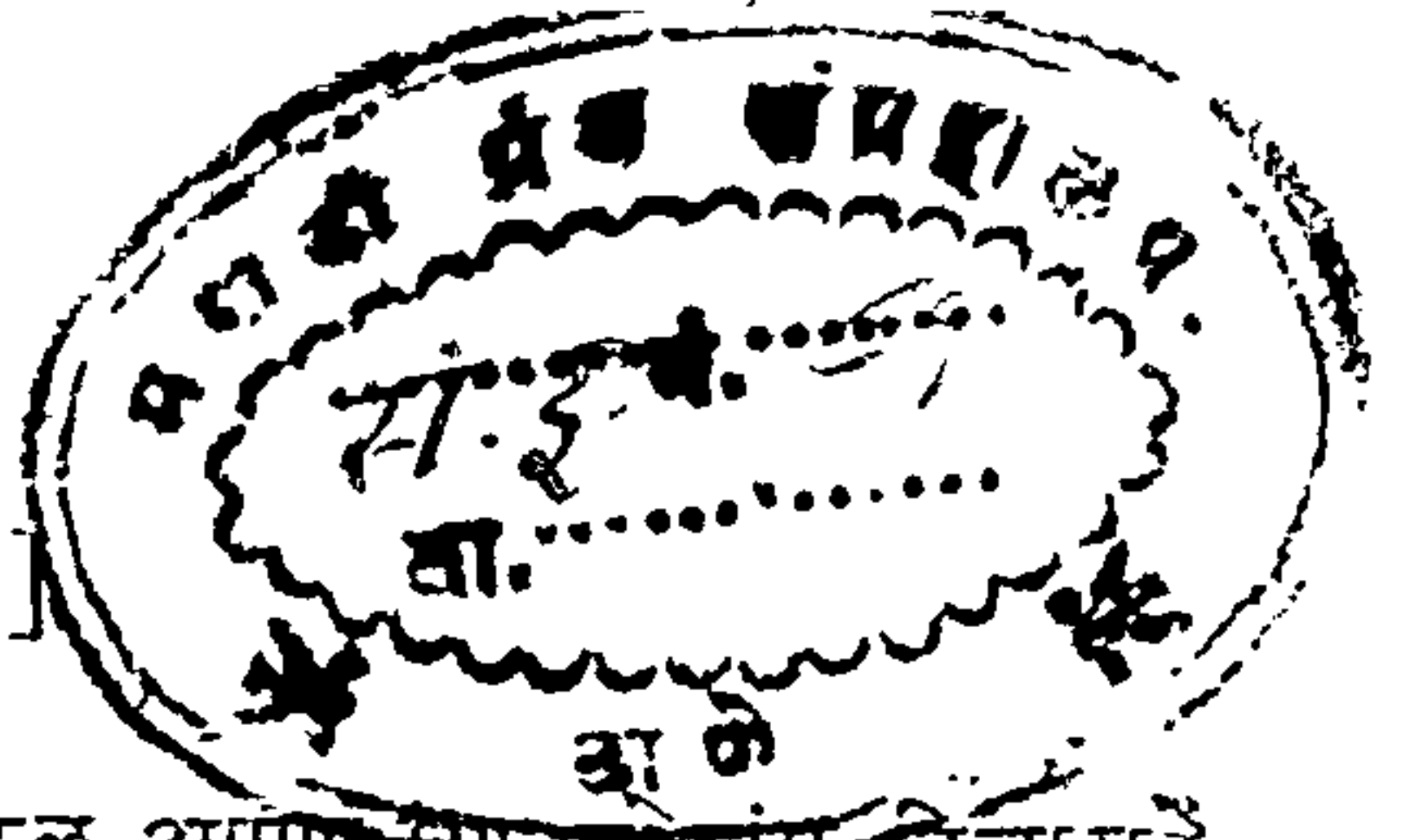
* वा० बु० पान ४१२ पहा.—His Highness complained much of the Contingent being taken out of his hands, saying, it had been kept up by him as regularly in respect to pay and equipment as had been usual in former times. If it was so inefficient as it had been represented to be, “how happened it” said His Highness “that it invariably merited the approbation of the former Residents, Colonel Walker and Major Carnac;” and as an evidence of its efficiency and fidelity to the British Government, he appealed to the services it

यांतील भावार्थ असा आहे की कांटिजंटची फौज महाराजांच्या अधिकारांतून काढून घेतली, त्याबद्दल त्यांनी “ कांटिजंटची स्थिति नेहमी ज्याप्रमाणे ठेविण्यांत येत होती, त्याप्रमाणे मी पगार देण्यांत व हत्यारें वगैरेमध्ये ठेविली होती ” असें हणून फार विनवणी केली. महाराज हणाले की, जर तीं कार्यापयोगी स्थितींत ठेविली नाहीं असें हणतात, तर मग पुर्वीचे रोसिदेंट कर्नल वॉकर आणि मेजर कारनेक यांनीं तिची वारंवार स्तुति केली आहे हे कसें घडलें असतें ? या फौजेच्या कार्यक्षमतेविषयी व इंग्रजसरकाराबरोबरच्या तिच्या इमानीपणाविषयीं तिनें काठेवाडांत, माळव्यांत आणि दुसऱ्याप्रसंगीं जीं चाकरी केली तीं प्रमाणें महाराजांहीं दाखविलीं. आमच्या बरोबरच्या भेटींत महाराज नेहमीं शांत आणि मृदु भाषण करीत असत, परंतु जेव्हां कांटिजंटचा विषय निघाला (ज्यास महाराज आपली फौज हणत असत) तेव्हां त्यांची मुखश्री रागीट दिसूं लागली आणि ते उच्च स्वरानें व कळकळीनें बोलूं लागले. सांप्रतच्या व्यवस्थेपासून जो त्यांजवर जबर खर्च पडला त्याबद्दल त्यांनीं वारंवार बोलून दाखविलें. त्यांनीं मला आणखी असें बोलून दाखविलें, कीं, कांटिजंटच्या स्वारांच्या खर्चा-शिवाय जे लोक पूर्वी कांटिजंट मध्ये होते व ज्यांस जुलमानें इंग्रजसरकारांनीं त्यांच्या पदवीवरून काढून हांकून लाविले, त्यांच्या चरितार्थाविषयीं निराळा खर्च मला करावा लागला. महाराज हणाले कीं, या लोकांची संख्या फार मोठी आहे आणि त्यांनीं मला विनंति केली कीं, त्या लोकांचें

---

had performed in the field when it co-operated with our troops in Kattyawar, Malwa, and other occasions. During our interview His Highness usually spoke in a cool and easy way, but when the Contingent was alluded to, which he called his “ Fouz ” or army, his countenance became animated, and the tone of his voice loud and earnest. He dwelt upon the heavy expense which the present arrangement entailed upon him, and he begged me to remember that in addition to the troops we had employed, he had to secure a provision for the numbers who formerly belonged to this force, but had lately taken their discharge, or, as he expressed it, been driven, by violence from its ranks. The number who adhered to him were, he said, very considerable, and he solicited me to ask them if they had not been always satisfied with his conduct towards them. In conclusion, His Highness observed that, if we were not satisfied with the manner in which he had kept up the Contingent, he was prepared to adopt some other plan and would, if we wished it, pay them regularly every month.

यथायोग्य पोषण केलें किंवा नाही याबद्दल आपण त्या लोकांस विचारवें. शेवटीं महाराज झणाले कीं, जशी काटिजंटची व्यवस्था ठेविली आहे तशी जर आपल्यास पसंत नसेल तर त्याविषयी निराळी योजना करण्यात येईल आणि स्वारांचा पगार महिन्याचे महिन्यास देण्यांत येईल. *in Court*

सयाजीरावमहाराज या समयास अनेक संकटांनीं वेष्टिलेले होते, त्यांच्या डोक्यावर मनस्वी कर्ज होतें, व त्यासाठीं त्यांचे महाल जप्त करून त्यांचा हाडवैरी विठ्ठलराव देवाजी याजकडे त्या महालांची व्यवस्था सोंपविली होती. बडोद्यांतील साहुकारलोक आणि दुसरे बडेलोक बडोदें सोडून अमदावादेस जाऊन राहिले होते, आणि सर्व राज्यकारभार तेथें चालत असे. कारण, शहराच्या बाहेरील सयाजीरावमहाराज यांची सर्व सत्ता बहुतकरून हिसकून घेतली होती. महाराजांस पदच्युत करून कैदेत टाकण्याच्या मसलतींत त्यांच्या बायका देखील सामील झाल्या होत्या. अशा प्रसंगीं त्यांस काटिजंटच्या स्वारांविषयीं जितकी कळकळ होती, व त्याबद्दल त्यांस जितकें वाईट वाटलें होतें, तितकें दुसऱ्या कोणत्या ही संकटांबद्दल वाटलें नाही असें वरील वाक्यावरून आपल्यास दिसतें. या संबंधानें महाराजांस कांहीं विशेष लाभ होता तो बुडाला असें मुळींच नाही. त्यांहून उलट हमेशा इंग्रजसरकारच्या जाचणींत राहण्याचें हें एक कळम होतें; परंतु फक्त आपल्या पदरचे वंशपरंपराचे लोकांची उपजीविका चालावी यदर्थच काय तो या फौजेविषयीं महाराजांचा अभिमान होता व तो त्यांनीं त्यावेळेस शेवटास नेला व त्यांचे वंशज यांनीं ही आजपर्यंत तसाच अभिमान धरून त्या वृक्षाच्या मुळास धक्का लागूं दिला नाही. यावरून सांप्रतचे राजे व दिवाण यांचे या संबंधानें काय कर्तव्यकर्म आहे हें स्पष्ट दिसतें तेव्हां याबद्दल निराळें सांगण्याचें काय प्रयोजन राहिलें आहे ?

नामदार लार्डसाहेब यांनीं अजमीर येथें जातांना महाराजांची भेट घेऊन त्यांचें जें म्हणणें होतें तें ऐकून घेतल्यावर त्यांनीं तारीख १८ जानेवारी सन १८२२ रोजीं त्यांच्या मंत्र्यांचा विचार घेण्यासाठीं एक मिनिट लिहिलें आहे. त्यांत तेनाती फौजेविषयीं आपला विचार मंत्रीभंडळींस कळविला आहे.

लार्डसाहेब ह्मणतात:-*कों, तारीख ६ नवंबर सन १८१७च्या तहनाम्यानें गायकवाड तीन हजार स्वार चाकरीच्या उपयोगी पडतील अशा स्थितींत ठेवण्यास बांधले गेले आहेत. त्याप्रमाणें त्यांनीं केलें असतां जबरीमें त्यांचे मुलखाचा आपण ताबा घ्यावा असा कांहीं तहनाम्या-अन्वये आपणास हक्क नाहीं.

त्याच मिनिटांत लार्डसाहेब लिहितात†:-कों, माझा इरादा असा आहे कों, कोर्ट आफ् डायरेक्टर यांच्या हुकमाप्रमाणें दोन हजार स्वारांच्या स्वर्चासाठीं मुलूख आपल्या स्वाधीन करून घेण्यास गायकवाड यांचें मन वळविण्याविषयीं प्रथम प्रयत्न करावा, आणि एक हजार स्वारांच्या स्वर्चातून त्यांस मुक्त करावें. निःसंशय ही गोष्ट हरदु सरकारांस परम हितास्पद होईल; परंतु याबद्दल गायकवाड यांकडून स्कार मिळविणें हें मला फार कठीण दिसतें. महाराज या कांटेजंटच्या स्वारांस आपली फौज समजतात

---

* वा० बु० पान ४२८ पहा.—By a treaty, dated the 6th November 1817, the Guicowar is bound to maintain 3,000 horse in an efficient state and fit for service, and if he does so, by treaty we cannot keep forcible possession of his territory. Now the question arises, as the stipulations of that treaty it is alleged have never been observed by His Highness (and of this fact, I believe, there is abundant proof), how are we to act to enforce a due observance of it in future ?

† वा० बु० पान २२९ पहा.—It is my intention, in the first place, in obedience to the orders of the Court, to try and induce the Guicowar to cede territory for the payment of 2,000 horse, and thus relieve His Highness from one-third of the expense he ought to incur. This will be beyond a doubt the most desirable settlement of the question for both Governments ; but I confess I have little expectation of inducing the Guicowar to consent to it. He considers the contingent as his army, and, independent of the reluctance all natives feel to cede territory, his pride will probably prevent him from abandoning all control over two-thirds of his armed force, even though he will have the undivided command of the remaining third without any interference from us. As, however, the boon offered is a very great one, and as, in addition to it, we propose to effect a saving to the Guicowar from the 720 Molikguerry horse, for Kattywar, Rewakanta and Mahikanta of 265 horse, possibly his love of money, and his extreme anxiety to get back his districts, may induce the Guicowar to accept the terms offered to him, and in this event we must consider what districts we shall require His Highness to cede in addition to his share of the Kattywar tributes, which, according to the orders of the Honorable Court, are, in the first place to be taken. On this subject I will consult the Political Commissioner, and report what he says to the Board.

आणि आपला मुलूख दुसऱ्याचे स्वाधीन करणे नेटिन्ह लोकांस आवडत नाही, ह्मणून या फौजेच्या एकतृतीयांशाचें पूर्ण स्वामित्व जरी त्यांस मिळेल तरी दोनतृतीयांश हत्यारबंद फौजेवरील आपलें स्वामित्व सोडून देण्याविषयीं महाराज कबूल होणार नाहीत. असें आहे, तथापि ही देणगी फार मोठी आहे आणि तिजबरोबर आपण आणखी मुलूखगिरीच्या ७२० घोड्यांपैकीं दोनशेंपासष्ट स्वार कांठेवाड, महीकांठा आणि रेवाकांठा यांजकरितां निराळे काढून ठेवण्याविषयीं बोलणें लावितों. त्यावरून कदाचित् आपण ज्या आंटी सांगतो त्या कबूल करण्याविषयीं गायकवाडाचें मन वळेलसें वाटतें. कारण त्यांस द्रव्यलोभ आहे आणि त्यांचा जप्त केलेला मुलूख त्यांस परत मिळविण्याविषयीं पराकाष्ठेची काळजी आहे. ह्या पंथावर गोष्ट आली असतां कांठेवाडच्या मुलूखगिरीच्या ऐवजाशिवाय आपण कोणता मुलूख घ्यावा याबद्दल आपणास विचार केला पाहिजे.

जर गायकवाड दुराग्रही दिसले आणि आपल्या स्वाधीन मुलूख करण्याविषयीं नाकबूल करतील तर मग आपण त्यांस भाग पाडलें पाहिजे कीं, दरमहिन्यास स्वारांचा पगार देण्याविषयीं व त्यांची बरोबर व्यवस्था ठेवण्याविषयीं त्यांनीं बडोद्यांतील कांहीं कुबल साहुकारास जामीन द्यावे आणि या स्वारांची भावी स्थिति चांगली ठेवण्यासाठीं आपण कांहीं नियम करून द्यावे आणि ते गायकवाडाकडून अमलांत आणवावे.

तारीख ११ एप्रिल सन १८३२ रोजीं लार्डसाहेब यांनीं सयाजीराव महाराज यांजबरोबर ज्या तक्रारी होत्या त्यांचा आपण कोणत्या रीतीनें निकाल केला त्याविषयीं एक लांब मिनिट लिहिलें आहे. त्यांत कांटाजंटच्या स्वारांबद्दलचा विषय आला आहे.

सदरहू मिनिटाचे चौदावे कलमांत ते लिहितातः—* कीं,—दुसऱ्या

* वा० बु० पान ४४८ पहा.—During these interviews with the Guicowar, finding I could not induce him to pledge himself to do more than to say he would fulfil the obligations of the treaty, and not thinking his verbal assurance sufficient, I proposed three plans to him, with any one of which I assured him the British Government would be satisfied, namely either a cession of territory to maintain 2,000 horse, and a consequent saving to His Highness of one-third of the expense of the contingent, with a release from us of the obligations of so much of the treaty or to take His Highness' written promise

रीतीनें या कांटिजंटच्या स्वारांबद्दल राजाचें मन वळविण्याचें जेव्हां मला अशक्य झालें तेव्हां मीं महाराजांस तीन उपाय सांगितले. त्यांपैकीं पाहिजेल तो एक महाराजांनीं कबूल करावा. दोन हजार स्वारांच्या स्वर्चापुरता मुलूख इंग्रजसरकारच्या स्वाधीन करून त्यांनीं तहनाम्याच्या बंधनांतून मुक्त व्हावें. अथवा महाराजांनीं लेखी वचन द्यावें कीं, त्यांनीं यापुढें या फौजेची स्थिति चांगली न ठेविली तर तात्काळ दोन हजार स्वारांचे स्वर्चासाठीं मुलूख तोडून द्यावा. फौजेची स्थिति बरोबर ठेविली कीं नाहीं याजबद्दल त्यांनीं ब्रिटिशसरकारच्याच न्यायावर अवलंबून राहिलें पाहिजे, अथवा कांहीं महाल साहुकार लोकांच्या स्वाधीन करून त्यांजकडून अशी जामीनगिरी कबूल करवावी कीं, तहनाम्याप्रमाणें स्वार लोकांस दर महिन्यास पगार मिळण्यांत जर अंतर पडेल तर त्यांनीं इंग्रजसरकारास दरसाल एक लक्ष रुपये दंडाबद्दल द्यावेत. मीं महाराजांस आणखी असें अश्वसन दिलें कीं, त्यांच्या राज्यापैकीं एक विवा जमीन हा घेण्यास मी इच्छीत नाहीं. आणि त्यांस ज्या सूचना केल्या आहेत त्या करण्याचा माझा हेतु एवढाच आहे कीं, यापुढें केलेल्या तहनाम्याच्या शर्तीप्रमाणें महाराज वागतील अशी त्यांनीं खात्री द्यावी, आणि या विषयाचे संबंधानें पुढें वाद-विवाद होऊं नये.

याच मिनिटाच्या पंधराव्या,* सोळाव्या† आणि सतराव्या ‡ कलमां-

that he would in future punctually fulfil the obligations of the treaty, any failure on the part of His Highness (of which the British Govt. was alone to be the judge) to be immediately followed by a cession of territory from His Highness to pay 2,000 horse; or to assign districts to bankers, and to take their security, on a penalty of forfeiting to the British Govt. one lac of rupees annually, in the event of their failing in their engagement, that the troops should be regularly paid every month according to treaty; and I solemnly assured His Highness that we did not desire to possess a beegah of his dominions and that in the offers I had made him (any one of which I conceived it would be for his advantage to accept), all I wanted was security to the British Govt. against future violations of the treaty and to avoid future disputes with His Highness on the subject of it.

* वा० बु० पान ११९ पहा.—15. The Guicowar objected to all these plans. He would not hear of ceding territory to the possession of which he, like all natives, attaches the greatest importance,—territory being, in fact, of consequence in their eyes.

16. He also strongly objected to agree even to an eventual

वरून असें दिसतें कीं, सयार्जाराव यांस तिन्ही उपायांपैकीं एक ही पसत पडला नाही.

लार्डसाहेब ह्मणतात, कीं इतर नेटिव्ह लोकांप्रमाणें मुख्खाविषयीं त्यांची अनुरक्ता असल्यामुळे त्यांनीं त्या विषयांचें ह्मणणें ऐकिलेंच नाहीं. आणि दुसऱ्या उपायाविषयीं तर त्यांनीं निखालसपणें नाकबूल केलें. ते म्हणाले कीं, एखादा द्वेष्टा गवरनर अथवा रेसिडेंट तहनामा मोडला असें मिष करील, आणि मग मला महाल गमवावे लागतील. तिसरा उपाय जामीनगिरी देण्याविषयींचा ही महाराजांनीं कबूल केला नाही. अशा कारणानें कीं, आपल्या प्रजेस जामीन देणें यांत त्यांची तेजोहानी आहे.

सरतेशेवटीं महाराजांनीं स्वतः होऊन एक उपाय दाखविला. त्या-विषयीं लार्डसाहेब यांनीं आश्चर्य दाखवून सदरहू मिनिटाचे अठरावे कलमांत उल्लेख केला आहे, त्यांत ते असें लिहितात*—कीं,—महाराजांनीं जी युक्ति योजिली ती मी मान्य केली आहे. दहा लाख रुपयांची ठेव रेसिडेन्सीमध्ये ठेवण्यास महाराज कबूल झाले. स्वारलेकांस माहेन्याचे माहेन्यास पगार देण्यांत अंतर पडलें तर या रकमेंतून पगार द्यावा. आणि तितकी रकम महाराजांनीं रेसिडेन्सीचे तिजोरींत भरून दहा लक्षांची पुरी रकम चालू कायम ठेवावी.

सदरहू मिनिटाचे एकुणिसावे कलमांत लार्डसाहेब यांनीं आपणास

cession if he failed in fulfilling the obligations of the treaty ; for he very naturally remarked that a hostile Governor or a hostile Resident might lay hold of pretended infractions of the treaty; and then he would lose his mahals, to which he seemed evidently inclined to cling with peculiar fondness.

17. Neither would His Highness consent to give the security of substantial bankers at Baroda for the future *punctual payment of the contingent, as he considered it derogatory to a sovereign to offer the security of his subjects.

* वा० बु० पान ४४९ पहा:—The Guicowar at last voluntarily, and I confess to my great surprise, proposed the arrangement to which I have agreed, namely, that His Highness should punctually fulfil all the obligations of the treaty, and deposit ten lacs of rupees in cash with the Government, as a fund from which the troops were to be paid, if he, on his part failed to pay them regularly every month ; and he has bound himself always to make good the amount so taken from the ten lacs, so that there shall be a continual deposit of ten lacs in cash in the hands of Government.

ती योजना सर्वोपरी मान्य झाल्याविषयींची कारणे लिहिली आहेत. ते म्हणतात*—कां,—हें महाराजांचें म्हणणें नाकबूल करण्याचा मला अधिकार आहे असें मला वाटत नाहीं. कारण कां, गायकवाड यांस तहनाम्यांतील शर्त मान्य आहे, ते स्वतः ती पूर्ण करण्यास सिद्ध आहेत, आणि त्याबद्दलच्या जामीनकीसाठीं ते रुपयांची रकम आपल्या खानगी जामदारखान्यांतून इंग्रज-सरकारापाशीं अनामत ठेवितात, सबब त्यापेक्षां जास्त मागणें करण्याचा मला हक्क नाही. तहनाम्यानें जसें गायकवाड बांधले गेले आहेत तसें इंग्रज-सरकार ही बांधले गेले आहेत. *Chud*

याप्रमाणें नामदार गव्हर्नरसाहेब यांनीं लिहिल्यानंतर त्यांनीं दोन हजार स्वारांच्या खर्चा पुरता महाराजांपासून मुख्य तोडून देण्यापेक्षां सदरहू योजना गायकवाडास फार हितावह आहे, त्याचीं कारणे विसावें कलमांत सांगितलीं आहेत. तें संपूर्ण कलम टिपेंत लिहून त्याचें मराठींत अक्षरशः भाषांतर केलें पाहिजे. लॉर्ड साहेब म्हणतात कां,—दोन हजार स्वारांच्या खर्चासाठीं मुख्य तोडून देण्याविषयीं जर मी महाराजांचें मन वळविण्यास शक जाहलें असतों तर त्यापासून स्वतः महाराजांस आणि ब्रिटिश सरकारास मोठा लाभ झाला असता. कारण, तीन हजार स्वारांपैकीं एकवि-

* वा० बु० पान ४५० पहा.— As I considered, on a full consideration of the subject, the arrangement to be unobjectionable and as it had the advantage (in my opinion no slight one) of coming direct from His Highness, and that, in his view of the question, it was by far the most satisfactory one for him to make, I did not feel myself authorized (security for the payment of the troops being all that I required) to refuse it, because I felt sure that the Guicowar, acknowledging the obligation of the treaty, binding himself to fulfil them, and tendering the security of a large sum in deposit from his private treasure to guard against any violation of his engagement, I had no right to exact more from him than I was fairly entitled to demand, to secure in future the performance of the obligations of the treaty, which is as binding on the British Government as it is on the Guicowar.

* वा० बु० पान ४५० पहा.—Had I been able to have induced His Highness to cede territory for the payment of the 2,000 horse, I make no doubt the arrangement would have been far more advantageous to the British Govt. and personally to the Guicowar as by it he would have been saved from one-third of the expense of the 3,000 contingent horse. But, I confess, I think the present arrangement far better for the Guicowar state. By it the money raised from the people for the pay of the horse will be given only to the subjects of His Highness, to the manifest advantage of his Sirdars and depen-

तियांश स्वारांच्या स्वर्चाचा या बंदोबस्तापासून गायकवाडास फायदा झाला असता; परंतु मी कबूल करितों, कीं सांप्रतची व्यवस्था गायकवाड सरकारच्या राष्ट्राला अतिशय हितावह आहे. या व्यवस्थेपासून जो पैसा स्वार लोकांच्या पगारासाठीं लोकांपासून घेण्यांत येईल तो फक्त महाराजांच्या प्रजेसच देण्यांत येईल, आणि त्यापासून ज्याकडे या फौजेचे आधिपत्य आहे, त्या सरदारास आणि त्याच्या पदरचे लोकांस उघड फायदा होईल, व पागेच्या संबंधानें जे कांहीं फायदे आहेत त्यांचा ते अनुभव घेतील. याशिवाय ही फौज जरी ब्रिटिशसरकारच्या सत्तेखाली आहे तरी गायकवाडसरकारच्या चाकरींत राहील. महाराज आणि त्यांची प्रजा ही फौज आपली समजतात. या फौजेच्या पालणपोषणाचा सर्व अधिकार महाराजांकडे राहील. जर दोनतितियांश फौज महाराजांनीं परक्याच्या हवाली केली असती, तर आपण तिची रचना सर्व प्रकारें निराळ्या तऱ्हेची केली असती, आणि जुने सर्व लोकांस बडतर्फ केलें असतें. आणि पुण्याच्या रिसाल्याप्रमाणें एक नवीन फौज उभारली असती. येणेंकरून गायकवाडसरकारचे अब्रूदार सरदार आणि त्यांची पुष्कळ प्रजा चाकरी नसल्यामुळे अन्नास महाग झाली असती. महाराजांनीं आपल्या लो-

dants, who will have command of the horse and enjoy all the benefits belonging to their several pagas. Besides, this force, which is considered by the sovereign and his subjects as their army, will remain in the service of the Guicowar, though at the disposal of the British govt, and His Highness will have all the patronage and the power which such a force must necessarily give to him. If, on the other hand two-thirds of it had been handed over to a stranger, it would have been constituted in a totally different manner; for to make it really efficient under one direct authority, we must have dismissed the whole of the men and raised a new force, like the Poona Irregular Horse, thus throwing out of employment and depriving of subsistence a great many respectable Sirdars and subjects of the Guicowar. I have no doubt, therefore, that for the good of his people His Highness has decided well and wisely, and though I may wish he had come to a different conclusion, I cannot consider his deposit of ten lacs without interest, as at all prejudicial to himself in-as-much as it will be quite as productive to the Guicowar in the custody of Government, as in the vaults under his palace; and by means of it His Highness has got back the whole of his districts and without any real sacrifice on his part. I beg to refer the Board to a memorandum on the subject at the end of this minute, which was drawn up at my desire by Mr. Williams.

कांच्या हितासाठीं उत्तम आणि शहाणपणाची योजना काढिली आहे, यांत मला अगदीं संशय वाटत नाही. व्याजाशिवाय दहा लक्ष रुपयांची रकम इंग्रजसरकाराजवळ अनामत ठेविल्याने गायकवाडसरकारास कांहीं नुकसानी नाही. राजाचे तळघरांत ठेविल्याने जशी ती त्यास फायदेकारक आहे, तशीच ब्रिटिशसरकारच्या ताब्यांत ठेविल्याने फायदेकारक आहे. आणि या तडजोडीने गायकवाडाचे कांहीं एक नुकसान नसतां त्यांचा मुलूख त्यांस परत मिळाला आहे.

सयाजीराव महाराज यांनी तारीख ६ एप्रिल सन १८३२ रोजी कंपनीसरकारास ठरावांत आलेल्या कराराप्रमाणें दहा लक्ष रुपये रेसिडेंट्सोंत अनामत ठेविण्याची कबुलात लिहून देऊन त्याप्रमाणें रुपये स्वाधीन केल्या-नंतर ही कांटेजंटची फौज आणि त्यासंबंधानें जप्त केलेले महाल महाराजांस परत स्वाधीन करण्यांत आले.

यानंतर कांहीं वर्षपर्यंत या फौजेच्या संबधानें कांहीं तक्रार उपस्थित झाली नाही.

सन १८३९चे सालांत सयाजीराव यांजवर बडोद्याचे रेसिडेंट पुनः खप्पा झाले. महाराजांवर, इंग्रजसरकारावरोबर केलेले करार मोडल्याबद्दल व दुसरे कांहीं आरोप आणिले होते. त्यांत कांटेजंटच्या फौजेची व्यवस्था वरोबर ठेविली नाही, हा ही एक आरोप होता, व याबद्दल गायकवाडसरकारचा पेटलाद महाल जप्त केला, आणि गुजराथेमध्ये एक रिसाला भरला होता त्याचा खर्च ब्रिटिशसरकार गायकवाड यांच्या अनुमतावांचून त्या महालचे उत्पन्नांतून करूं लागले.

सन १८४० सामध्ये गायकवाड सरकारास असें सांगितलें, कीं त्यांनीं तीन हजार स्वारांपैकीं पंधराशें स्वार कमी करून पंधराशें स्वार मात्र इंग्रजसरकारच्या उपयोगीं पडतील अशा स्थितींत ठेवावे.

हें इंग्रजसरकारचें ह्मणणें तहनाम्यास अनुसरून नव्हतें, सवत्र सयाजीराव यांनीं हरकत घेतली, व रिसाल्याचा खर्च आपल्यापासून घेऊं नये याविषयीं पुष्कळ काकुळती केली. याबद्दल सयाजीराव यांनीं तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८४१ रोजी मुंबईसरकार यांस पत्र लिहिलें आहे, तें धाचलें

ह्मणजे खरोखर मोठी करुणा येते. सयाजीराव यांनी, आपल्यापासून रिसाल्याचा खर्च घेऊं नये ह्मणून पराकाष्ठेची या पत्रांत करुणा भाकिली आहे, परंतु सरतेशेवटीं सन १८४१ च्या तारीख १ फेब्रुवारी रोजी त्यांनी निरुपाय होऊन रिसाल्याच्या खर्चाबद्दल दरसाल तीन लक्ष रुपये देण्याची कबुलात लिहून दिली, व तहनाम्याप्रमाणें तीन हजार स्वार मुलूखगिरीच्या प्रांतांमध्ये चाकरी करण्यासाठीं ठेवावे असें ठरलें; परंतु महाराजांचे इच्छेस येईल तेव्हां त्यांनीं पंधराशें स्वार कमी करावे अशी त्यांस मोकळीक दिली होती.

सर जॉन कारनाक मुंबईचे गव्हर्नर यांनी सयाजीराव महाराजांस तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८४१ रोजी पत्र लिहिलें आहे. त्यांतील चवथ्या कलमांत ते असें लिहितात:—की,*—रिसाल्याचा खर्च देण्याविषयी महाराजांनीं कबूल करून आणखी अशी विनंती केली, कीं तहनाम्याच्या आठव्या कलमाप्रमाणें संपूर्ण कांटेजंट कायम ठेऊं द्यावे, कारण, तेणेंकरून तहनाम्यांतिल शर्त बरोबर पाळली जाईल. हें महाराजांचें ह्मणणें गव्हर्नरसाहेब यांनीं मान्य केलें, परंतु महाराजांस असें कळविलें कीं, कांटेवांड वगैरे एजन्सींत ब्रिटिशसरकारास फक्त १५०० स्वारांची गरज आहे, यास्तव कोणत्या ही वेळेस महाराज तीन हजार स्वारांपैकीं पंधराशें स्वार कमी करिताल तर त्याविषयी कांहीं हरकत घेतली जाणार नाही.

ह्या वरील रिसाल्याबद्दलचा खर्च घेऊन तीन हजार स्वार चाकरीस लावण्याचा इंग्रजसरकारास कांहीं हक्क नव्हता; परंतु सयाजीराव महाराज यांनीं तहनाम्यांतिल अटींस धरून राहण्यासाठीं व आपल्या आश्रितांच्या चरितार्थासाठीं पंधराशें स्वार कमी न करितां इंग्रजसरकारचे चाकरींत तसेंच ठेविले. रिसाल्याचा खर्च ही दिला, व ही स्थिति खंडेराव महाराज यांचे

* Your Highness consented to maintain men of Robert's horse in the manner proposed, but desired that you might be allowed in addition to keep up the whole contingent, required by the 8th. article of the treaty, of 3,000 horse in order that the terms of the treaty might be strictly observed I consented to this but at the same time I informed you that the British government required only 1,500 horse for service in Katiawar D. Should your Highness at any period desire to reduce your contingent to that number for employment in those Provinces no objection will be raised to that proceeding.

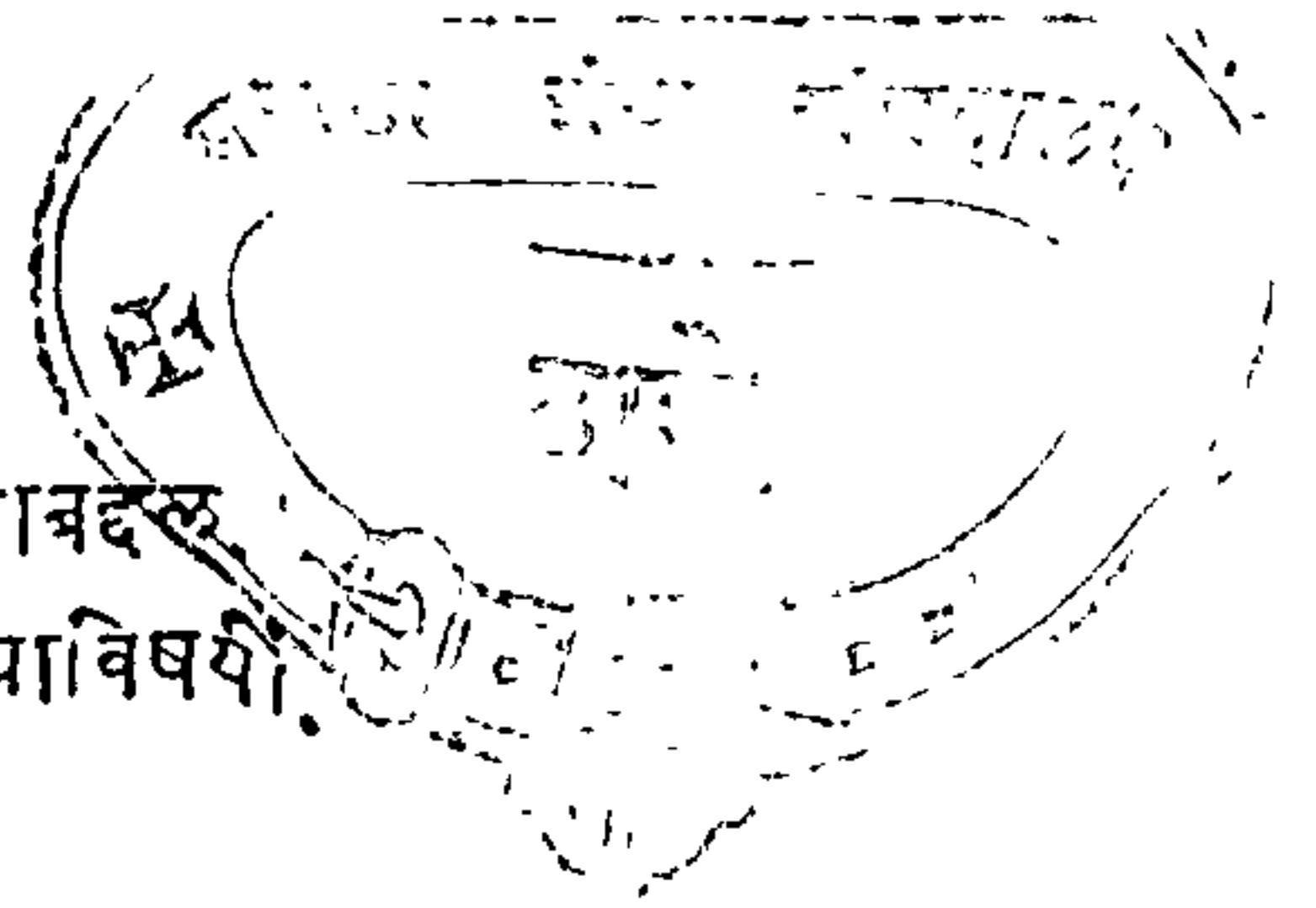
कारकीर्दीत रिसाल्याच्या खर्चाबद्दलचे तीन लक्ष रुपये इंग्रजसरकारांनी खंडे-
राव यांस एकनिष्ठ मैत्रीबद्दल देणगी ह्मणून माफ केले तोपर्यंत तशीच होती.

सन १८५७चे सालांतील शिपाई लोकांच्या बंडांत खंडेराव महा-
राज यांनी ब्रिटिश सरकाराबरोबर एकनिष्ठतेची वागणूक केली त्याबद्दल ग-
वर्नर जनरल प्रसन्न होऊन त्यांनी बडोद्याच्या राष्ट्रास राबर्टच्या रिसाल्या-
च्या खर्चातून मुक्त केले. आणि ही माफी खंडेराव महाराज गादीवर बसले
त्या तारखेपासून अमलांत आणिली. याबद्दललार्ड क्यानिंग यांनी महागजांस
खलिता लिहिला त्यांत त्यांची फार प्रशंसा केली आहे. व त्या खलियाबरोबर
महाराजांस एक मोठा बहुमान ह्मणून मोरचलची जोडी पाठविली.

याबद्दल रोसेदेन्सीकडून दरबारांत ता. १४ जून सन १८५८ची यादी
पाठविण्यांत आली. त्यांत असे लिहिले आहे, की यापुढे तारीख ६ नवंबर
सन १८१७च्या तहनाम्यांतील आठवे कळमांत कांटीजंटच्या स्वारांबद्दल
जसे लिहिले आहे त्याप्रमाणे अमलांत आणावे; परंतु जेव्हां तीन हजार
स्वारांस सवसिडियरी फौजेबरोबर जाण्याचे काम नसेल, तेव्हां त्यांनी हल्लां
गुजराथेंतील व कांठेवाडांतील ट्रिब्युटरी मुलखांत ते जशी चाकरी करितात
तशी करावी.

सन १८६६चे साली या कांटीजंटच्या स्वारांची स्थिति विशेष
प्रकारें सुधारण्याकरितां गायकवाडसरकारांनी कांहीं नियम केले आहेत त्यांत
खाली लिहिलेलीं सदरे आहेत.

- १ स्वारांची रचना कशी असावी.
- २ हजरी घेण्याविषयीचे नियम.
- ३ पगार.
- ४ दरेस आणि बातवेत.
- ५ कैद्यांस कसे संभाळावे.
- ६ स्वारांचे कर्तव्यकर्म कोणते.
- ७ खजिना कसा संभाळावा.
- ८ रजा देण्याची मर्यादा.
- ९ स्वारांच्या अपराधांबद्दल काय करावे.

१० स्वार मत्तयानै देऊं नयेत यावदल

११ स्वार लोकांची बदली करण्याविषयी

या प्रमाणे अकरा सदरे आहेत. गायकवाडी रीतीस अनुलक्षून व स्वार लोकांस कार्योपयोगी स्थितीत ठेविण्याचे धोरणाने ही कलमबंदी रचली आहे, व त्याप्रमाणे व्यवस्था चालू आहे. सन १८९७चे साली या स्वारांबद्दल गायकवाडसरकांनी ब्रिटिशसरकाराशी तहनामा केल्यापासून महाराज महाराजांच्या कारकीर्दीपर्यंत या स्वारांच्या संबंधाने दोन्ही सरकारांमध्ये ज्या कांही गोष्टी घडून आल्या त्या संक्षेपाने लिहिल्या आहेत.

आतां आपणांस महाराज यांच्या कारकीर्दीत व कर्नल फेर साहेब यांच्या रेसिडेन्सीत या संबंधी घडून आलेल्या गोष्टींचा उल्लेख करावयाचा आहे.

मुंबईसरकारांनी तारीख २९ आगष्ट सन १८७३ रोजी नं० ६४चा नामदार इंडियासरकारास खलिता लिहिला आहे. त्यांतून दुसऱ्या कलमाच्या शेवटच्या भागांत कांटेजंट बदल असे लिहिले आहे की, — दरबारच्या वाईट आचरणामुळे कांटेजंटच्या फौजेमध्ये फार अव्यवस्था झालेली आहे. आणि आपल्याविना त्यांचा चांगला परिणाम एका देखील प्रकरणांत झाला नाही.

नामदार इंडियासरकार यांनी नंबर २२०९ तारीख १९ सप्टेंबर सन १८८३ रोजी मुंबईसरकारास खलिता लिहिला, त्यातील कलम ११ पासून कलम १५ पर्यंतची पांच कलमे या कांटेजंटच्या संबंधी आहेत यांजवरून फौजेच्या संबंधाने नामदार व्हाइसराय साहेब यांचे विचार काय होते ते कळते.

या पत्राच्या अकरावे कलमांत या फौजेबद्दल कमिशनरांनी चौकशी करावी व या फौजेबद्दल तहनामा झाल्यापासून आजपर्यंत जो कांही पत्र-व्यवहार झाला आहे, तो सर्व त्यांजपुढे ठेवावा यावदल लिहिले आहे.

* ब्र्यू० बु० नं० १ पान १७ पहा. — We know that the Contingent has been seriously disorganised by the corrupt practices of the Darbar, and our representations have not in any case led to satisfactory result.

बारावे कलमांत नामदार गव्हर्नर जनरल इन्कौन्सिल यांनी आप-
ला अभिप्राय दर्शित केल्या आहे, सवत्र ते कलम अक्षरशः टिपेंत लिहून
सांतील भावार्थ लिहिला आहे तो असा कीं,*—तहनाम्या अन्वये ही कां-
टिजंटची फौज ब्रिटिश अफिसरांच्या सरदारीखाली ठेवण्याचा ब्रिटिश-
सरकारास हक्क नाही. हणून जोंपर्यंत यावदलचे करार अमलांत आहेत
तों पर्यंत कर्नल फेर यांनी नंबर १०४ तारीख २५ जून सन १८७३च्या
पत्राच्या दहावे कलमांत सूचना केल्या आहेत, त्या विचारांत घेण्यास नाम-
दार व्हाईसराय साहेब इच्छित नाहीत. नामदार व्हाईसराय साहेब यांस ही
गोष्ट ही कबूल नाही, कीं जर पगार बरोबर दिला व फौजेची व्यवस्था
नीट नेटकी ठेविली तर पोलिटिकल एजंट यांची देखरेख राहून चांगल्या
नेटिव्ह अधिकाऱ्यांच्या हुकुमाखाली ही फौज राहिली असता तिजपासून
जे काम घेण्यांत येते, त्या कामास ती उपयोगी पडणार नाही.

तेरावे कलमांतील मजकूर देखील तसाच महत्वाचा आहे. ते कल-
म खाली टीपेंत दिलेंच आहे.* या कलमांत नामदार व्हाईसराय साहेब
असे हणतात कीं, ट्रिब्युटरी तालूक्यांत जें काम करण्याकरितां या फौजेची
योजना करण्यांत येते, ते काम करण्यापुरती या फौजेच्या आंगी योग्यता
आणिली हणजे पुरे आहे. या फौजेस जी चाकरी करण्यास लाविले
आहे तिकडे पाहिले असतां या फौजेस लढाऊ फौजेच्या बरोबरीस आ-
णणे जरी अशक्य नाही तरी कठीण आहे. सवत्र या फौजेस तशा स्थि-

---

* ब्र्यू० बु० नं० १ पान ३२ पहा.—Under those engagements, the
British Government have not in the opinion of His Excellency in Council
the right to require that the Contingent should be commanded by British
officers. So long, therefore, as such engagements continue in force, His Ex-
cellency in Council is not prepared to take into consideration the suggestions
made by Colonel Phayre in paragraph 10 of his letter, No. 104 of 25th June

553

1873. Indeed His excellency in Council is inclined to believe that the Con-
tingent, if properly paid and equipped, will under the command of native
officers of the right class and with the guidance of the Political Agents, not
be found wanting in the discharge of the duties required of it.

* ब्र्यू० बु० नं० १ पान ६२ पहा.—The Governor General in Council
will be satisfied with such a degree of efficiency in the Contingent as will fit
it for the discharge of the duties on which it may be employed in the Tribu-

तीला आणण्याविषयीं आग्रह धरून वसण्याची जरूर नाही. शांततेच्या वेळेस या फौजपासून जी चाकरी घेण्याचे योजिले आहे ती चाकरी करण्यास ही योग्य असली ह्मणजे वस आहे. तहनाम्याच्या आटीच्या प्रमाणे ही गोष्ट अल्प आहे आणि पत्रव्यवहारावरून असे दिसते की, नेमस्त प्रमाणाने देखील ही फौज कार्योपयोगी स्थितीत नाही.

चौदावे कलमांत या फौजपासून जे काम घेण्यांत येते, त्या कामास ती लायख करण्याकरितां तिची रचना कशी असावी, तिचीं हत्यारें व पोशाख कसे असावे वगैरेबद्दल कमिशनार्नी नियम तयार करून इंडियासरकाराकडे पाठवावे. कमिशनार्नी तयार केलेले नियम पसंत झाल्यावर ते इंडियासरकारांनीं गायकवाडसरकारास कळवावे, आणि त्याप्रमाणे गायकवाडांकडून अमलांत आणवावे. कारण, तहनाम्याअन्वये त्यांस ते अमलांत आणिले पाहिजेत असा मजकूर आहे.

पंधराव्या कलमांत असा मजकूर आहे, कीं मुलूखागिराच्या तालुक्यांत पाहिजे त्याहून तीन हजार स्वारांची संख्या जास्त आहे असें संभवते. जर खचित तसें आहे असे सिद्ध होईल तर कांहीं फौज कमी करून गायकवाडास हद्दीं तहनाम्याप्रमाणे पुरी फौज ठेवण्याचा जो खर्च करावा लागतो त्यापेक्षा थोड्या खर्चांमध्ये कांहीं पायदळ पोलीसची योजना करितां येईल.

नामदार व्हाईसरायसाहेब या विषयाचे संबंधाने कमिशनार्चे विचार फार खुषीने लक्ष्यांत घेतिले. परंतु याबद्दल गायकवाडसरकारच्या मंजुरीचे आगत्य आहे. ज्या कांहीं सूचना करावयाच्या त्या प्रथमतः तहनाम्यांतील आटीस अनुसरून असल्या पाहिजेत. आणि त्यांत जर कांहीं रूपांतर करावयाचें आहे तर त्यापासून गायकवाडसरकारचें हित झालें पाहिजे, व तहनाम्यावरून ब्रिटिशसरकारास जे हक्क प्राप्त झाले आहेत, त्यांपैकी त्यांनीं

tary Districts. The employment of the Contingent on those duties, and the manner in which it is distributed, make it difficult, if not impossible, to keep the force up to a high standard in a military point of view. His Excellency in Council does not think it either necessary or expedient to insist upon such a standard. It will be enough if the corps be maintained in such a state of efficiency that it can properly discharge the duties expected of it in time of peace. This is less than might be insisted on under the terms of the treaty, and it appears, from the correspondence submitted, that the Contingent is inefficient, even when judged by this moderate standard.

कांहीं सोडून दिले पाहिजेत. हे विचार मनांस येऊन नंबर ३१ टी. तारीख २६ जुलैच्या पत्रांतील चौदावे कलमांत ज्या सूचना केल्या आहेत त्या हल्लीं तहकूब ठेवण्यांत येतील.

वरील कलमांत कर्नल फेरसाहेब यांच्या नंबर १०५३ च्या पत्राचा व मुंबईसरकारच्या नंबर ३१ टी पत्राचा उल्लेख झालेला असून तीं पत्रे ब्ल्यू-बुकांत कोठें छापिलेलीं दृष्टीस पडत नाहींत, यामुळे या फौजेविषयीं कर्नल फेर यांनीं मुंबईसरकारास काय लिहिलें, व त्याबद्दल मुंबईसरकारांनीं इंडिया-सरकारास काय सूचना केल्या, त्या इत्थंभूत समजत नाहींत ही मोठी दिल-गिरीची गोष्ट आहे. सर्व पत्रव्यवहार प्रसिद्धीस आला असता सदरील दोन पत्रेच कां वगळलीं हें समजत नाहीं. इंडियासरकारच्या अभिप्रायाच्या झोंकावरून तहनाम्यास गुंडाळून ठेवून कांहीं नवीच योजना करण्याविषयीं कर्नल फेर यांनीं आपला अभिप्राय दिला होता, असें दिसतें. आणि तें त्यांचें करणें त्यांच्या नेहमींच्या सांप्रदायाप्रमाणें होतें. त्याबद्दल कांहीं आश्चर्य करणें नलगे. पण मुंबईसरकारांनीं इंडियासरकारास ज्या कांहीं सूचना केल्या होत्या त्या देखील कर्नल फेर यांच्या विचारास अनुसरून होत्या, त्याबद्दल मात्र वाईट वाटतें. कर्नल फेर साहेब यांच्या रेसिडेन्सींत बंदोद्याच्या दरवाराविषयीं मुंबई सरकार यांचे विचार बहुत करून फेर साहेब यांच्या विचारांशीं इतके मिळत होते, कीं महारराव महाराजासारख्या जुन्या मतांच्या मनुष्यानें कर्नल फेर यांनीं कांहीं वशीकरणमंत्रेकरून मुंबईसरकारास केवळ आत्मवश करून टाकिलें होतें असें झटलें असतें तर तें संभवनीय दिसलें असतें.

कमिशन यांनीं, कांठेवाडांतील फौजेचे सुपरिटेंडंट आणि कांठिवाड, महीकांठा, पालनपुर आणि रेवाकांठा येथील एजंट यांचे अभिप्राय मागाविले आहेत त्यांत ते काय लक्षणतात हें पाहिलें पाहिजे.

कर्नल वाकर कांठेवाडांतील स्वारांचे सुपरिटेंडंट आणि अमरोली पंच माहालचे असिस्टंट रेसिडेंट यांनीं ता. ३० डिसेंबर सन १८७३ चे फौजेसंबंधीं कमिशन यांचे नांवें पत्र पाठविलें आहे. त्यांतील तिसरें, चौथें आणि साहवें या तीन कलमांवरून कांठेवाडांतील नऊशें स्वारांची स्थिति कशी होती हें समजतें.

तिसरे कलमांत साहेब बहादुर यांनीं स्वारांच्या स्थितीविषयी लिहिलें आहे* कीं,—एकंदरीनें फौजेतील मनुष्याची स्थिति चांगली आहे. या फौजेमध्ये काहीं वृद्ध सिलेदार आहेत, त्यांपासून हमेशा सोपें काम घेण्यांत येतें. ते जुने नौकर आहेत आणि त्यांस पुत्र किंवा जवळचे कोणी संबंधी नाहींत. आणि चंदीवैरण पाहण्यास व सरकारी वळू घोड्यांची देखरेख ठेवण्यास योग्य आहेत क्षणून फौजेत राहूं दिले आहेत. अशा लोकांची संख्या दिवसानुदिवस कमी होत चालली आहे, आणि त्यांचे जागेवर दुसरे लोक ठेवण्यांत येत आहेत.

चौथ्या कलमांत साहेब महसुफ यांनीं घोड्यांच्या स्थितीविषयी सांगितलें आहे†—कीं,—घोड्यांची चांगली अथवा वाईट स्थिति, त्यांपासून जें काम घेण्यांत येतें, त्यावर व पुष्कळ अंशीं वर्षांतील ऋतूवर अवलंबून आहे. ज्या ठिकाणीं ते कामास लाविले आहेत तेथील हवा व वैरणकाडी चांगली असली क्षणजे घोडे चांगले असतात, व ती वाईट असली क्षणजे वाईट असतात. एकंदरीनें घोड्यांस काम फार पडतें, आणि ते अनेक ठाण्यांत वांटले गेले आहेत यामुळे पहाणारास ते चांगले दिसत

---

* ब्र्यु० बू० नं० १ पान ३३७ पहा.—The condition of men is in a large proportion fair. There are some elderly Silledars. These are usually put on easy duties, chiefly at head-quarters. They are old servants, and, not having sons or near relations to put in who would provide for their maintenance and being still able to carry on light work, looking after grain, grass, accompanying Government stallions, &c., have been allowed to remain. Their number is being gradually reduced, and Bargirs are substituted, when such an arrangement can be made without much hardship to old servants of the State.

† ब्र्यु० बू० नं० १ पान ३३७ पहा.—The condition of the horses is variable and is good or bad according to the amount of work given them, and depends much on the season of the year, whether fodder is good or bad, the season healthy or otherwise at the station where employed. As a general rule the horses are much overworked, and, being distributed in numerous small outposts cannot be well looked after by the officers of the force. Considering all things, I may say the horses are in fair condition, and, in many instances, when an intelligent interest in the animal is naturally taken by officers under whom they are employed, I find the horses in good condition, owing, I believe, to their not being harassed by long, rapid, and often unnecessary marches, carrying dawks, &c., in the hot weather where the Government post is available.

नाहींत. ह्या गोष्टी विचारांत घेऊन पाहिलें असतां घोडे चांगल्या स्थितींत आहेत. आणि जे कामदार घोड्यांची उत्तम निगा ठेवितात ते तर उत्तम स्थितींत आहेत. परंतु उष्णकाळामध्ये लांब आणि जलदीने डांक पोहोचविण्याचें काम घेण्यांत येतें, तेथें मात्र घोड्यांची स्थिति वाईट आहे.

सहावे कलमांत त्यांनीं, निःपक्षपातानें या फौजेमध्ये जर कांहीं दोष असतील तर त्यांचा दोष कोणाकडे व गायकवाडसरकार यांजकडून या फौजेचे संबंधानें कशी मदत मिळते, त्याबद्दल लिहिले आहे*. त्यांतील भावार्थ असा आहे कीं,—या कांटांजंटच्या फौजेमध्ये जर कांहीं उणेपणा दिसत असला. तर त्याबद्दलचा दोष आपणाकडेसच आहे. पोषाखाची वाढत खेरीजकरून या फौजेची स्थिती चांगली ठेवण्यास दरबार नेहेमी तत्पर आहे. जिवापलीकडचें काम घेण्यांत येतें यामुळे घोड्यांचीच वाईट स्थिति होते, इतकेंच नाहीं पण मनुष्यांची देखील हिंमत खचून जाते.

पील साहेब कांठेवाडचे आक्टांग पोलिटिकल एजंट यांनीं कर्नल वाकर साहेब यांचें पत्र कमिशनच्या सेक्रेटरीकडे पाठविलें तेव्हां त्यांनीं जें पत्र लिहिलें आहे, त्यावरून कर्नल वाकर साहेब यांचा अभिप्राय त्यांस रुचला नाहीं असें दिसतें ते ह्मणतात†,—कीं,—घोड्यांच्या व मनुष्यांच्या स्थितीविषयीं वाकर साहेब यांनीं जें लिहिलें आहे, तें मला ग्राह्य नाहीं. आणि मला ही गोष्ट ही कबूल नाहीं कीं, जिवापाड काम घेतल्यानें घोड्यांची स्थिति वाईट झाली आहे.

पील साहेब यांनीं या फौजेच्या स्थितींत काय फेरफार झाले पा-

* ब्रह्म० बु० नं० १ पान ३३७ पहा.—I beg to state distinctly that in my opinion, we have only ourselves to blame for any fault which may be found with the Contingent. Except in the way of dressing the men, I have always found the Durbar ready to assist in keeping up the efficiency of the force. Overwork not only tells on the horses but breaks the spirits of the men.

† ब्रह्म० बु० नं० १ पान ३३७ पहा.—I do not concur with colonel Walker in his opinion of the condition of the men and horses, and I do not admit that the horses are over-worked, or that their over-work is sufficient to account for their condition.

हिजेत याविषयी कमिशनराकडेस एक टांचण पाठविलें आहे- त्यावरून असें दिसतें कीं, या फौजेच्या स्थितीमध्ये पुष्कळ सुधारणा झाली पाहिजे असें त्याचें मत आहे. आणि सांप्रतची स्थिति त्यास पसंत नाहीं.

पालनपूरचे पोलिटिकल सुपरिटेंडंट यांनीं तारीख १९ डिसेंबर सन १८७३ रोजीं वडोदे कमिशनास पत्र लिहिलें. त्यांत ते त्यांच्या ताब्यांतील स्वारांच्या स्थितीविषयी असें लिहितात, कीं* कांठेवाड एजन्सीतील स्वारांपेक्षां माझ्या ताब्यांतील स्वारांची स्थिति चांगली आहे. स्वार लोकांस बाबाशाई पगार देण्यांत येतो तो पुरता नाहीं. यासाठीं त्या ऐवजीं इंग्रजी शिक्याचे रुपये त्यांस द्यावे असें माझे मत आहे.

पांचवे कलमांत त्यांनीं आणखी असें ही दर्शविलें आहे कीं, योग्य रीतीनें कवाईत शिकविलेल्या घोडेस्वारांच्या स्थितीबरोबर या स्वारांची स्थिति नाहीं तरी ते अगदीं निरूपयोगी नाहींत. त्यांनीं चालू सालामध्ये कितीएक दंगेखोर धरले अथवा मारले आहेत.

महाकाव्यांचे पोलिटिकल एजंट मेहेरबान लीजीट साहेब यांनीं आपल्या ताब्यांतील एक हजार स्वारांची स्थिति कळविली आहे. त्यांत त्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, स्वारांची आणि घोड्यांची स्थिति एकदरीनें चांगली आहे. व जें काम त्यांजपासून घेण्यांत येतें तें काम बरोबर रीतीनें करण्यापुरती त्यांच्यामध्ये योग्यता आहे.

रेवाकाठ्याचे आर्किटग पोलिटिकल एजंट क्याप्टन रिन्हज यांनीं त्यांच्या ताब्यांतील तीनशे चौदा स्वारांच्या स्थितीविषयी लिहिलें आहे ते असें† कीं, पोलीसच्या अथवा लढाऊ कामासाठीं हे स्वार अगदीं निरु-

* व्ह्यु० बू० नं० १ पान ३४० पहा.—4. The efficiency of the Contingent sowars posted in the Pahlampur districts is very much superior to that of the Kattywar Contingent, with which I am well acquainted.

† व्ह्यु० बू० नं० १ पान ३४१ पहा.—3. I have the honour to state that the condition of the men, and horses is generally good.

5. The Contingent is efficient for the work on which it is employed.

‡ व्ह्यु० बू० नं० १ पान ३४२ पहा.—5. I am of opinion that the sowars of the Contingent employed in these districts are useless as police or for military purpose, as they are wanting in the two great essentials of a military body-organisation and discipline.

6. For miscellaneous duties, such as carrying the post from place to place, going to fetch witnesses and others whose presence may be required by

पयगीं आहेत ह्या कामांची त्यांच्यामध्ये योग्यता आणण्यासाठी कवाईत शिकाविणें व त्यांची योग्य व्यवस्था ठेवणें ह्या दोन्ही गोष्टी अगदीं जरूरी-
च्या आहेत.

आतां किरकोळ कामाकरितां ह्मणजे डांक वाहणें, साक्षीदार व दुसरे लोकांस बोलावून आणणें, सरकारी कामदार यांच्या स्वान्याबरोबर जाणें, साधारण कैदी लोकांस सांभाळणें व लहानसा स्वजिना घेऊन जाणें अशा कामाकरितां अतिशय उपयोगाचे आहेत. त्वरोत्तर त्यांच्यावांचून एजन्सीचे हें काम कसें चालवितां येईल हें मला समजत नाही.

कांटेवाडांतील स्वारांचे सुपरिटेंडंट आणि चारी एजन्सीचे पोलि-
टिकल एजंट यांनीं कांटिजंट फौजेच्या स्थितीविषयीं कमिश्नांस जी मा-
हिती कळविली आहे, त्यावरून असं दिसून येत नाही, कीं मल्हारराव म-
हाराज यांच्या कारकीर्द सुरू झाल्यानंतर त्या फौजेमध्ये कांहीं अव्यवस्था
झाली होती व त्याबद्दल कोणीं कांहीं गाज्हाणें बडोद्याच्या रेसिदेंटाकडे स-
नेलें होतें.

कमिश्नांनीं या फौजेच्या संबंधानें आपले विचार हिंदुस्थान सरकारा-
स कळविले. त्यांत त्यांचें मुख्य ह्मणणें असें आहे कीं, या फौजेमध्ये जे
चार रिसाले आहेत त्याप्रमाणें सर्व स्वार असावे. गायकवाड सरकारा-
कडून ही सगळी तीन हजार स्वारांची फौज, या फौजेंत जे चार रिसाले
केले आहेत त्याप्रमाणें करविण्याचा तहनाम्याअन्वये ब्रिटिशसरकारास हक्क
आहे किंवा नाही ही गोष्ट कमिशनच्या मनांत आली होती असें त्यांच्या
रिपोर्टांतील कलम ४७ वरून दिसतें. हें कलम मीं टीपेंत लिहिलें आहे
त्यांतील तात्पर्यार्थ असा आहे कीं सन १८१७च्या तहनाम्यांतील आठव्या
कलमांत “ गायकवाड सरकारच्या चालीप्रमाणें ” असे शब्द आहेत. त्यां-
त कांटिजंटची रचना, सरंजाम, नियमानें पगार देणें आणि सायुधीकरण

the different sub-magistrates and attachment officers stationed throughout these districts, escorting persons of rank and official position and even the ordinary class of prisoners (though in some instances they let them escape), carrying small amounts of treasure, they are exceedingly useful ; indeed, without their assistance, I am at a loss to know how the work of this large Agency could be carried on.

यांचा समावेश होतो आणि जरी या गोष्टींची व्यवस्था ब्रिटिश सरकार उप-देश व सूचना करितील त्याप्रमाणे करण्याविषयी गायकवाड सरकार बांधले गेले आहेत तरी या बाबतीत गायकवाड सरकारच्या चालीची मर्यादा केलेली आहे सत्र त्या पलीकडे जाता येत नाही. आतां हे खरे आहे, की सदरहू कलमांत ही अश्वसेना कार्यक्षम असावी अशी आट आहे आणि ज्यांनी या विषयावर लिहिले आहे त्या कामदारांनी या आटीवर मोठा जोर दिला आहे. परंतु रोसिंदेसीत जा प्रत आहे तीत व मराठी तहनाम्यांत “कार्य-क्षम” हे शब्द नाहीत या वर्जनांत कांही अर्थ नाही; परंतु दरबारांतील मराठी तहनाम्यांत हे शब्द नाहीत सत्र गायकवाडसरकाराकडून दिकत घेण्यांत येईल यास्तव याबद्दल विचार करितांना ते शब्द नाहीत असेच धरून चालले पाहिजे हे उचित होय.

स्वार्थाकडेस दृष्टि गेली ह्मणजे किती जरी विचारशील मनुष्य असला तरी त्याचे सद्विचार अस्तास जातातच. या कांटेजंटच्या स्वारांविषयी ज्या कांहीं सूचना करावयाच्या त्या गायकवाडी चालीस अनुसरून मात्र आपणांस करण्याचा अधिकार आहे. त्यापलीकडे आपल्याला जाता येत नाही, ही गांष्ट कमिशनच्या मनांत पूर्णपणे ठसली असतां ही या फौजेची सर्व रचना, त्या फौजेत जे चार रिसाले आहेत त्याप्रमाणे करण्याविषयी अभिप्राय देतांना त्यांस तहनाम्यांतील अटींची विस्मृति पडलीच. टकर साहेब यांनी या कमिशनच्या रिपोर्टावर मिनिट लिहिले आहे. त्यांत देखील असेच झाले आहे. कमिशनार्नी राज्यांत सुधारणुक व्हावी यासाठी जे उपाय सुचविले आहेत, ते जर अपुरे आहेत असे मानिले तर या राज्याशीं आपला जो संबंध आहे, त्यास अनुसरून अशी कोणती सूचना करणे योग्य होईल, की जेणेकरून राज्यांत चांगली सुधारणा होईल, असे टकर साहेब यांनी आपल्या मिनिटांतील अकराव्या कलमांत लिहिले असून सूचना करितांना बडोद्याचे दरबाराबरोबर केलेले करार आणि दिलेली वचनें सर्व एका बाजूस गुंडाळून ठेवून आतां आपण बाहुबळाने पाहिजेत ते करण्यास शक्त आहोत, यासाठीं महारराव महाराज यांची सत्ता अगदीं मर्यादित करून टाकावी, असा बेलाशक अभिप्राय दिला आहे, आणि तो अभिप्राय त्या दरबाराशीं आपला जो संबंध आहे त्यास अनुसरून आहे किंवा नाही

याविषयी त्यांस कांहीं भान देखील राहिलें नाहीं. परस्पर राष्ट्रांमध्ये कोणत्या प्रकारचे संबंध असतात हें विशेषकरून तहनाम्यानें निश्चित झालें असतें. ते जर पाळले नाहींत, तर संबंधाला अनुसरून अभिप्राय दिला असें ह्मणतां तरी कसें येतें ? रिसाल्यांतील स्वारांप्रमाणें हे सर्व स्वार गायकवाडाकडून सजवावे असा अभिप्राय देऊन तेवढ्यानें देखील इच्छित हेतु पूर्णपणें सिद्धीस जातो असें कमिश्नास वाटलें नाहीं. या संबंधानें उपसंहार करतांना त्यांनीं नामदार इंडियासरकारास अशी सूचना केली आहे, कीं चालू असलेल्या तहनाम्यास अनुसरून ज्या कांहीं सूचना करणें आह्मांस योग्य वाटलें त्या आह्मीं केल्या आहेत; परंतु सर्व गोष्टी विचारांत घेतां आह्मांस असें वाटतें कीं, तहनाम्यांत फेरवदल करून खंडणीच्या तालुक्यांत जितक्या फौजेची जरूर आहे तितक्या फौजेच्या खर्चापुरता गायकवाडा पासून बंदोबस्त करून घेऊन गायकवाडास तहनाम्याच्या बंधनांतून सोडवावे आणि त्या पोलिस फौजेचा स्वतंत्र अधिकार ब्रिटिशसरकारांनीं आपल्या हातांत ठेवावा यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें नेहमींच्या वादाचें आणि वेवनावाचें कारण मिटणार नाहीं.

याप्रमाणें बंदोबस्त करून घेतल्यानें हल्लीं या फौजेमध्ये जो लोकसमूह आहे त्यास बरतर्फे करावें लागेल ही गोष्ट कमिश्नाचे मनांत वागली. महारराव महाराज यांनीं सिलेदार लोकांच्या नेमणुकी कमी केल्याबद्दल त्यांनीं नुक्तेच त्यांस छांदीष्ट, स्वेच्छाचारी असें ह्मटलें होतें आणि एकदम तीन हजार फौजेतील लोकांस बरतर्फे करविण्याची आपण शिफारस करितों यांत ते दोष आपणाकडेस ही येतात अशी त्यांस शरम वाटून त्यांनीं अशी सूचना केली, कीं या फौजेत चाकरी करण्या लायक कदाचित् कोणी असतील त्यांस पोलिस फौजेत चाकर ठेवावे आणि बाकी राहिलेल्या लोकांस गायकवाड सरकारांनीं सवडीप्रमाणें हळुहळु दुसऱ्या स्वायांत चाकरीस ठेवावे अथवा त्यांची त्यांस वाटेल त्याप्रमाणें दुसरी कांहीं सवड करावी. अशी उत्तम युक्ति या कमिश्नावांचून दुसऱ्यास सुचणार कोठून!!!

या फौजेच्या संबंधानें तहानामा झाल्यापासून काय काय गोष्टी घडून आल्या त्याविषयीची हकीकत थोडक्यांत सांगितली. आतां यासंबंधानें आपण थोडासा विचार करून हें प्रकरण शेवटास नेऊं.

तारीख ६ नवंबर सन १८१७च्या तहनाम्यांतील आठवे कलमांतील तापर्य असें आहे, कीं लढाईचा प्रसंग आला असतां गायकवाडांनीं आपली सर्व फौज लढाई शेवटास आणण्याकरितां इंग्रजसरकारच्या फौजेबरोबर द्यावी आणि शत्रूबरोबरचे लढाईत जो कांहीं मुख्य मिळविण्यांत येईल त्यांतून गायकवाडाचा फायदा करण्यासाठीं त्यांस त्यांच्या हक्काबद्दल कितवा हिस्सा द्यावा याविषयी कंपनी सरकारांनीं विचार करून निश्चय करावा. सबसिडियरी फौजेचा जेथे जेथे उपयोग करण्यांत येईल तेथे तेथे तिजबरोबर काम करण्याकरितां गायकवाडांनीं तीन हजार लष्कर सदैव तयार ठेवावे आणि त्याचा सर्व खर्च गायकवाडांनीं सोसावा.

या कलमाच्या पूर्वभागांतील मजकुराची उत्तर भागांतील मजकुराशी संगती लावितांना बरीच अडचण पडते. एखादा लढाईचा मोठा प्रसंग प्राप्त झाला असतां ब्रिटिशसरकारच्या फौजेबरोबर गायकवाडांनीं आपला सर्व लष्करी सरंजाम द्यावा असें पूर्वार्धांत लिहिलें असून उत्तरार्धांत सबसिडियरी फौजेबरोबर जाण्याकरितां तीन हजार स्वारांचें लष्कर तयार ठेवावे असा मजकुर आहे. यावरून असें दिसतें, कीं ब्रिटिशसरकारास दुसऱ्या देशांतील राजाबरोबर लढाई करण्याचा प्रसंग आला असतां गायकवाडांनीं ब्रिटिशसरकारास मदत करण्यासाठीं आपली सर्व फौज उपयोगास लावावी, आणि त्या लढाईच्या शेवटीं इंग्रजसरकारास जो कांहीं लाभ होईल त्यांत गायकवाडांस योग्य हिस्सा मिळावा. आणि गायकवाडसरकारचें राज्यसंरक्षण करण्याकरितां इंग्रजसरकारांनीं आपली फौज गायकवाडसरकारच्या चाकरीस ठेवून त्याजबद्दलच्या खर्चासाठीं त्यांजपासून मुख्य घेतला आहे, त्या सबसिडियरी फौजेवरच केवळ गायकवाडसरकारचें राज्य संरक्षण करण्याचा अथवा त्यांच्या राज्यांत कांहीं दंगेधोपे होतात ते मोडण्याचा सर्व भार पडूं नये, यासाठीं गायकवाडांनीं देखील तीन हजार स्वारांचें लष्कर सबसिडियरी फौजेबरोबर द्यावे, आणि त्या स्वारांचा सर्व खर्च गायकवाडांनीं सोसावा.

सबसिडियरी फौजेच्या संबंधानें ब्रिटिशसरकार आणि गायकवाडसरकार यामध्ये कोणत्या प्रकारचा करार झाला आहे, त्याविषयी येथे थोडेसें निरूपण केलें असतां वरच्या कलमांत सबसिडियरी फौजेबरोबर गायकवाड

सरकारांनीं तीन हजार स्वार कशासाठीं दिले पाहिजेत म्हणून जें कारण सांगितलें आहे तें वारतवेक आहे असें ठळकपणें दिसून येईल.

तारीख २१ अप्रेल सन १८०९ च्या तहनाम्यांतल चौथ्या* कलमांत ब्रिटिश सरकारच्या सबसिडियरी फौजेनें कोणतें काम करावें याविषयां लिहिलें आहे:—

आनंदराव गायकवाड, त्यांचे वारस, आणि वंशज यांचें संरक्षण करणें.

गायकवाडचे मुलखांत कोणी काहीं दंगाकितूर करील तर त्यास भय घालणें व शासन करणें.

गायकवाडसरकारचे स्वरे हक्क देण्याविषयां त्यांची प्रजा अथवा अश्रित अनाकानी (हयगय) करतील तर त्यांचें पारिपत्य करणें.

इतकीं कामें करण्यासाठीं ब्रिटिश सरकारांनीं सबसिडियरी फौज सदा तयार ठेवावी असा सदरहु कलमांत करार केलेला आहे. क्षुल्लक कामासाठीं ती उपयोगांत लावूं नये. जमाबंदी वसूल करण्याकरितां शिबंदीप्रमाणें तिला तालूक्यांत पाठवूं नये, अशी मर्यादा केलेली आहे. फार जरूर पडल्यास वर सांगितलेली चाकरी करण्यासाठीं एक पलटण अथवा जरूरी पुरता त्या फौजेचा भाग कांठवाडांत पाठवावा; परंतु स्वरी जरूर आहे किंवा नाहीं याचा निर्णय ब्रिटिश सरकारांनींच करावा असें ही त्या कलमांचे शेवटीं एक वाक्य आहे.

वरील वाक्य लिहितांना बरीच ओढाताण झाली होती असें त्या

---

* मारकिस वेल्स्ली बुक ४ पान ६४२ पहा.—The subsidiary force will at all times be ready to execute services of importance; such as the protection of the person of Anund Rao Guicowar Sena Khas Kheyl Shamsheir Bahader, his heirs and successors, the over-awing and chastisement of rebels and excitors of disturbance in his territories and the due correction of his subjects or dependants who may withhold the payment of the Sircar's just claims; but it is not to be employed on trifling occasions, nor like Sebundy to be stationed in the country to collect the revenue. One battalion of these forces, however, or such a proportion of them as the performance of the foregoing services may require, will proceed to Kattywar, when, there may be a real necessity for it; but the English Government, whose care and attention to all the interests of the Guicowar state cannot be doubted, must remain the Judge of its necessity.

वेळचे रेसिदेंट मेजर अलेक्झांडर वाकर साहेब यांनी मुंबईसरकारास पत्र लिहिले आहे त्यावरून दिसते. गायकवाडचे दिवाणाचें असें ह्मणणें होतें कीं, आमच्या मांडालिक* राजांपासून खंडणी वसूल करण्याकरितां आम्हां जी फौज पाठवितों तिजबरोबर सबसिडियरी फौजेचा निदान एक तृतीयांश तरी असावा. तसें जर होणार नाही तर या कार्यां उपयोगा पडणारे आरब लोक बरतर्फ करून सबसिडियरी फौज वाढविण्यांत आणि त्याबद्दलचा खर्च सोसण्यांत आम्हांस फायदा तो कोणता ?

इंग्रजसरकारास ती गोष्ट कांहीं प्रशस्त वाटेना. आपण जर गायकवाडसरकारच्या फौजेबरोबर खंडणी वसूल करण्याकरितां आपली फौज पाठविली तर मराठ्यांप्रमाणें आपण एक लुटारू आहोंत, असें त्या खंडणी देणाऱ्या संस्थानिकास वाटेल, आणि तेणेंकरून आपली योग्यता कमी होईल, व आपल्यास पुढें जो अर्थ साधावयाचा आहे त्यास व्यसय येईल. यासाठीं त्यांनीं ती गोष्ट नाकबूल केली; परंतु गायकवाडाचे दिवाणानें असा आग्रह धरला, कीं तसें कलम लिहिल्यावांचून सबसिडियरी फौजेमध्ये वृद्धि करण्याची आम्हांस जरूर नाही. तेव्हां त्यांची कशी तरी समजूत करण्याकरितां वर लिहिल्याप्रमाणें वाक्य सदरहू तहनाम्यांतलें चौथे कलमांत लिहिलें आहे, त्यांत अर्थ ह्मणून कांहीं नाही. “मुलुखगिरी” हा शब्द बुद्धिपुरुःसर टाळला आहे. यामुळे खंडणी वसूल करण्याचे कार्यां त्या फौजेचा उपयोग करण्याचा गायकवाडास हक्क सांगण्यास कांहीं अधिकार राहिला नाही. मेजर वाकर यांनीं आपल्या रिपोर्टांत स्पष्ट लिहिलें आहे †

* कांठेवाड, महीकांठा आणि पालनपूर यांच्या एजन्सीखाला जा संस्थान आहेत ती सर्व गायकवाडसरकारची मांडालिक संस्थानें होती, अथवा आहेत झटलें तरी चालेल. कारण, आज देखील त्यांजवर गायकवाडसरकारची खंडणी आहे. पूर्वी गायकवाडसरकार दर वर्षास फौजा पाठवून खंडणी वसूल करित असत. सन १८२०चे सालांत इंग्रजसरकारांनीं गायकवाडाशी तहनामा करून हीं सर्व संस्थानें आपल्या ताब्यांत घेतलीं.

† मा० वे० चें बूक ४ पा० ५९० पहा.—In pursuance of these objects it will be observed, that mention of Mool-luck-gheery is omitted. Our assistance in this respect is limited to the due correction of dependents, who withhold the payment of the Sircar's just claims, and even to cases, of the necessity of which, the British Government is to be the sole arbiter.

कीं,—“मुख्यगिरी” हा शब्द टाळला आहे, आणि आपल्या मदतीचा मर्यादा अशी आहे, कीं गायकवाडच्या वास्तविक हक्कास कोणी हरकत करील तर त्याचा हट्ट चालू देऊ नये. आणि ती मदत देखील कोणत्या प्रसंगां करावी, हे ही केवळ इंग्रजसरकारच्या न्यायावर अवलंबून ठेविले आहे.

तहनाम्यांतील वाक्यांमध्ये अनुपयुक्त शब्दांची योजना करून गायकवाडचे दिवाणाचे मनोरथ निष्फळ केले आणि शेवटीं मेजर वाकर यांनी आपला इष्ट हेतु सिद्धीस नेला. त्याबद्दल आतां विशेष टीका करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. कारण, जे कांहीं झाले ते आतां मार्गे येत नाही, व मुख्यगिरीचा सर्व हक्क गायकवाडांना इंग्रजसरकारचे स्वाधीन केल्याने त्या वाक्याचे आतां प्रयोजन ही राहिले नाही. परंतु येथे येवढे सांगितले पाहिजे, कीं राष्ट्राचे धर्मशास्त्रकर्ते यांस असें करणे अभिमत नाही इतकेंच नाही पण त्यांस ते फार निंद्य आहे असें वाटते. व्हॉटेलसोहेब यांनी जे धर्मशास्त्र रचले आहे त्यांत “तहनाम्यावर इमान ठेवणे” ह्मणून एक भाग आहे त्यांत २३१वे* कलमांत असें लिहिले आहे कीं;—तहनाम्यांतील प्रत्येक पक्षकाराने दुटप्पी अथवा भ्रांतिवट शब्दांची योजना न करितां पूर्ण इमानाने आपली वचने स्पष्टपणे उल्लेखित केली पाहिजेत. मोघम आणि व्द्यर्थक शब्दयोजना करून, व संदिग्ध उल्लेख करून, विषयाचे संबंधाने वादविवादास जागा ठेवून आणि ज्याच्या बरोबर आपण तहनामा करितों त्यास फसवून व त्याचे हेतु निष्फळ करून काव्यादाव्याने आपला अर्थ साधणे अशी नीच प्रवृत्ति या जगांत होत आहे. असें करणारास आपल्या बुद्धीची प्रशंसा करून पुरुषार्थ मानून घेऊं द्या, परंतु ही प्रतर्णा आणि अशिष्ट वर्तन होय.

खंडणी वसूल करण्याकरितां गायकवाडच्या दिवाणास सबसिडि-

* व्हा. कृ. धर्मशास्त्र पान २६१ पहा:—The faith of treaties is basely prostituted by studying to couch them in vague or equivocal terms, to introduce ambiguous expressions, to reserve subject of dispute, to overreach those with whom we treat, and outdo them in cunning and duplicity. Let the man who excels in these arts boast of his happy talents, and esteem himself a keen negotiator; but, reason and sacred law of Nature will class him far beneath a vulgar cheat as the majesty of king is exalted above private persons. (See. Vattel's law of Nations, Page 233. Book II chapter XV Section 231).

यरी फौजेच्या मदतीची जरूर होती त्या संबंधानें वरील वाक्यांत एक शब्द ही नाही. गायकवाडची प्रजा अथवा त्यांचे आश्रित वाजवी हक्क देण्यास हरकत करतील तर त्यांचें पारपत्य करावें, हें काम तर सर्वासिडियरी फौजेनें आंगिकारलेलें होतेंच, मग काठवाडांत देखील फार जरूरीचा प्रसंग आल्यास याच कामासाठीं सबसिडियरी फौजेपैकीं अवश्य असेल तितका भाग पाठविण्यांत येईल, असें पुनः उल्लेखित करण्याचें प्रयोजनच काय होतें ? काहीं एक नव्हतें. फक्त दिवाणाची जशी तशी कांहीं तरी समजूत करून मेजर वाकर यांनीं आपला प्रकार सिद्धीस नेला असें दिसतें. अस्तु.

वरील एकंदर हकीकतीवरून असें दिसतें, कीं सबसिडियरी फौजेस गायकवाडसरकारच्या मुलुखाच्या बंदोबस्तासाठीं जें कांहीं करावें लागेल, त्या कामां गायकवाडसरकारांनीं ही त्या फौजेस साध्य करावें, ह्मणून हा करार त्यांजपासून ब्रिटिशसरकारांनीं करून घेतला आहे. फक्त इंग्रजसरकारच्या कामांच त्या फौजेचा उपयोग व्हावा असा कांहीं तहनाम्याचा हेतु दिसत नाही. इंग्रजसरकारास आणीबाणीचे प्रसंगां गायकवाडसरकारांनीं आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें साध्य करावें असा निराळा करार आहेच.

आतां कोणाचें ह्मणणें असें आहे, कीं गायकवाडसरकारास पेशव्यांचे चाकरींत जे तीन हजार स्वार द्यावे लागत होते, त्याबद्दल इंग्रजसरकारांनीं गायकवाडापासून करार करून घेतला; परंतु हें ह्मणणें अगदीं अज्ञानमूलक आहे. ज्या वेळेस हा तहनामा झाला त्यावेळेस पेशव्यांचें राज्य कायम होतें. इंग्रजसरकाराकडे पेशव्यांचा अधिकार मुळींच आला नव्हता. ज्या तारखेस गायकवाडाबरोबर तहनामा झाला, त्या तारखेस ह्मणजे तारीख ६ नवंबर सन १८१७ रोजीं अथवा त्या सुमारास बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या फौजेनें पुण्याच्या रोसिदेन्सीवर हल्ला करून ती लुटली व जाळली.*

तारीख ६ नवंबर सन १८१७च्या तहनाम्यांत गायकवाड सरकारच्या फौजेच्या संबंधानें जो मुलुख प्राप्त होईल, त्यांत त्यांस कितवा हिस्सा

* ग्रांडफचा इंग्रजी इतिहास पान ५५६ पहा.

मिळावा याबद्दल विचार करून निश्चय करण्यांत येईल, असें इंग्रज सरकारांना कबूल केलें आहे, त्याचें काय झालें याविषयी तपास करितां कागदपत्रावरून असें दिसतें, कीं त्याबद्दल गायकवाडसरकारास कांहीं द्यावें असें इंग्रजसरकारचे ध्यानांत आलें नाहीं.

मल्हारराव महाराज यांचे तीर्थरूप सयाजीबाबा जेव्हां आनंदराव महाराज यांचे प्रतिनिधी झाले तेव्हां त्यांनीं माळव्यांत जो मुलूख संपादन केला, त्यांत आपणास तहनाम्याप्रमाणें हिस्सा मिळावा अशी इंग्रजसरकारास विनंति केली होती. गायकवाडाची फौज इंग्रजसरकारच्या फौजेस साह्य करून माळव्यांत शत्रूबरोबर लढाया मारीत होती, त्या लढायांपासून मिळविलेल्या मुलखांत आपला हिस्सा असावा, इतकेंच सयाजीराव महाराज यांचें ह्मणणें नव्हतें, तर गायकवाड सरकारांनीं इंग्रजसरकारची जी फौज चाकरीस ठेविली आहे, ती देखील माळव्यांत लढाईचे कामास लाविली आहे, सबब त्या फौजेनें मिळविलेल्या मुलखांत देखील गायकवाडसरकारास हिस्सा मागण्याचा हक्क प्राप्त होतो; कारण, ती तरी गायकवाडसरकारची चाकरच आहे.

सयाजीबाबा यांच्या दाव्याबद्दल इंग्रजसरकारांनीं जें उत्तर दिलें, तें फार चमत्कारिक आहे. मुंबईचे गव्हर्नर यांनीं रेसिडेंट यांचे द्वारे महाराजांस असा जबाब दिला, कीं ब्रिटिश सरकारच्या हितासाठीं गायकवाडसरकारांनीं प्रामाणिकपणानें व स्वयं स्नेहभावानें इंग्रजसरकारास साह्य केलें, त्याबद्दल ते त्यांचे पूर्ण आभारी आहेत. परंतु ही गोष्टही त्यांनीं लक्षांत ठेविली पाहिजे, कीं लढाईचा शेवट अनुकूल झाल्यानें जो निष्कंटकपणा झाला त्यामुळे गायकवाड सरकारास आपल्या राज्याचा स्वर्च काटकसरीनें करण्याची सवड मिळाली, आणि तेणेंकरून गायकवाडचा स्वजिना भरभराटीचे स्थितीस आला, हा त्यास जा लाभ झाला तो इंग्रजसरकारास माळव्यांत जे लाभ झाले त्यानैकींच एक वांटो आहे असें त्यांनीं मानावें. गायकवाडची फौज माळव्यांत कामास लाविली नसती तरी त्यांस त्या फौजेचा स्वर्च सोसावा लागला असताच. गायकवाड सरकारच्या मुलखांत फौज ठेविल्यानें जसें त्यांच्या मुलखाचें संरक्षण झालें असतें, तसेंच ती बाहेर पाठविल्यानें झालें आहे. हें नाकबूल करवणार

नाहीं. आणि केवळ स्वतःच्या हितासाठीं नाहीं, पण गायकवाडसरकारचें आणि गुजराथच्या सरहद्दीवरील दुसऱ्या लहान संस्थानिकांचें हित व्हावें, यासाठीं ब्रिटिशसरकार ज्या कहां व्यवस्था करित आहे, त्यांत त्यांच्या हि-
शशास जितका स्वर्च आला पाहिजे त्यापेक्षां ज्यास्त स्वर्च त्यांजवर पडत नाहीं असें ही क्षणवणार नाहीं.

मुंबईचे नामदार गव्हर्नर साहेब यांनीं कौन्सिलच्या मतानें उदार-
मतानें जो न्याययुक्त विचार केला आहे, त्यापासून गायकवाड सरकारास
समाधान वाटावें अस वाटतें. जी फौज ठेविण्याविषयीं गायकवाड सरकार
बांधले गेले आहेत, त्या फौजेचा माळव्यांत उपयोग केला त्यापेक्षां ज्यास्त
फायदेकारक कामासाठीं तिचा उपयोग करितां आला नसता. तसेंच गा-
यकवाड यांच्या मुलखावर बाहेरून हल्ले येऊं नयेत, अशा रीतीनें फौजेचा
उपयोग केला सबब हाच लाभ समजून त्याबद्दल त्यांनीं दुसऱ्या लाभाची
आशा करूं नये.

हें उत्तर समर्पक होतें किंवा नाहीं याविषयीं फारसा खोल विचार कर-
ण्याची जरूर नाहीं. 'दुसऱ्या देशाबरोबर लढाई करून जो मुलूख मिळ-
विण्यांत येईल त्यांतील गायकवाड सरकारास त्यांचे हक्काबद्दल कितवा
हिस्सा द्यावा याविषयीं विचार करून निश्चय करण्याचें कंपनीसरकार क-
बूल करितात,' असा तहनाम्यांतील वाक्याचा भावार्थ आहे. आणि
'गायकवाडसरकारचें हित व्हावें म्हणून' हे आणखी त्यांत शब्द आहेत.
हिस्सा मिळावा हें तर तहनाम्यांतील सदरहु वाक्यानें निश्चित झालेलें हो-
तेंच, फक्त कितवा हिस्सा मिळावा याचा विचार करून निश्चय करण्याचें
मात्र इंग्रजसरकारच्या मर्जीवर राहिलें होते. तथापि त्याविषयींचा निर्णय
देखील गायकवाडसरकारच्या फौजेच्या मदतीच्या प्रमाणावर झाला पाहिजे.
उगीच काहीं तरी द्यावें म्हणून द्यावें, असें देखील करितां आलें नसतें.
परंतु तसें सुद्धां झालें नाहीं. तुझांस परंपरेनें अमुक अमुक लाभ झाला हाच
तुमच्या फौजेनें जी मदत केली त्याबद्दल तुम्ही मोबदला समजावा. असें
सांगणें अनुचित दिसतें. साक्षात् मोबदला जेथें देण्याविषयीं करार केला
आहे तेथें मोबदल्याची परंपरा दाखविणें हा सूझमत्तें न्याय नाहीं.

सयाजीराव महाराज यांचें या उत्तरानें समाधान झालें नाहीं. त्यां-

नीं पुनः रेसिडेंट यांस विनंति केली व त्यांनीं ही आपल्या सरकारास त्या-
बदल लिहिलें, परंतु तें सर्व निष्कळ झाले.

मुंबई सरकारांनीं गायकवाडास जें उत्तर दिलें तें आणि त्यावर रेसि-
डेंट यांनीं सयाजीराव महाराज यांच्या विनंतीवरून मुंबई सरकारास पत्र
लिहिलें तें अशीं दोन्हीं * टिपेंत लिहिलीं आहेत. तीं व तहनाम्यांतील
कलम टिपेंत लिहिलें आहे तें वाचकांनीं अवलोकनांत आणून त्यांत न्यायान्याय
काय झाला याचा विचार करावा.

१८१९ सच्या जून महिन्याच्या २३व्या तारखेस वडोदें येथील
रेसिडेंट यांनीं मुंबईचे आक्टिंग चीफ सेक्रेटरी वुडलियम न्युन्हाम ए-
स्क्वायर यास लिहिलेलें पत्र.

सर—मी ज्या कामांत गुंतलों आहे, तें काम झाल्यानंतर महाराज
सयाजीराव यांशीं माझ्या ज्या अनेक मुलाखती झाल्या, त्यांत त्यांनीं १८१७ व
१८१८ च्या मोहिमांत आपण इमानें इतबारें व मनापासून झटून दिलेल्या
साहाचा पुष्कळवेळ उद्गार काढिला; आणि सबसिडियरी सैन्याबरोबर
माळव्यांत माझे बरेच स्वार आणि शिबंदी लढत असल्यामुळे माझ्याकडून
अजून ही केवढी चाकरी होत आहे इकडे लक्ष असवि, असें ह्मणून दाख-
विलें. आणि मला असें विचारलें कीं, मी जें एवढें सहाय्य करीत आहे
आणि स्वर्च सोशीत आहे त्याबदल मिळविलेल्या मुलखाचा कांहीं वांटा
मला देण्याचा ब्रिटिश सरकारचा विचार असल्याबदल तुझांस कांहीं ठाऊ-

---

* वाचीसबक पान २२९ ते २३२ पहा:—“Though the fullest acknow-
ledgements were due to the Guicowar for the fidelity and attachment, he has
evinced for the British interests, and the promptitude with which he has co-
operated in promoting the general objects of the alliance, it must, at the
same time, be recollected that the Baroda state has fully participated in these
advantages, and in that security which have resulted from the successful
termination of the late contest,—advantages which must have contributed
in a powerful degree to enable it, while it conformed to the stipulations of
the existing treaties, to prosecute those economical arrangements which have
brought its finances to so prosperous a condition. This observation equally
applies to the notice that has been taken of the expenses incurred by the
Guicowar by the employment of a Contingent of horse in Malwa, exclusive
entirely of the sum contributed by His Highness annually in payment of
subsidy. That expense the Guicowar must in a very considerable degree have
incurred under any circumstances, even if his troops had not been employed

क आहे कीं नाही. महाराज आणखी असें ह्मणाले कीं निझामाला आणि एलिचपूरच्या सलाबतखानाला कांहीं मुलुख मिळाल्याचें माझे ऐकिवांत आहे. त्यावर मीं महाराजास असें उत्तर दिलें, कीं अशा प्रकारचा मुलखाची वांटवाट झाल्याबद्दल मला कांहीं माहिती नाही. याच सुमारास क्यापटन कारनाक यांनीं धाडिलेल्या खालित्याला सेक्रेटरी न्यूनह्याम यांनीं दिलेलें उत्तर येऊन पोहोंचलें होतें. त्याच्या शेवटल्या भागांत या प्रश्नाच्या संबंधानें उल्लेख केला होता. त्याच्या आधारावरून मीं महाराजांची अशी समजूत काढिली, कीं तुमचे स्वार आणि शिबंदी माळव्यांत गुंतलें राहून सबसिडियरी सैन्याच्या साह्यानें लढत असल्यामुळें तुमच्या राज्याचें संरक्षण होऊन त्याल बाहेरून होणारी पीडा टळत आहे; मुलखाचा वांटो न मिळाला ह्मणून काय झालें; थोड्या खर्चानें राज्याचा विनधो-क सुरक्षितपणा संपादितां येणें हा कांहीं लहान सहान फायदा नाही. या सर्वांवर १८१७ च्या तहाचें आठवें कलम महाराज पुढें करित त्या कलमाप्रमाणे गायकवाड कांन्टिजेंटच्या साह्यानें मिळविलेल्या मुलखाचा कांहां वांटो कंपनीनें गाकवाडसरकारास द्यावा असें आहे; व यासाठीं आपण हें माझें ह्मणणें आनरेबल कंपनीस जाहीर करा असें महाराज मला सांगत.

मुलखाची वांटणी वगैरे मागण्याच्यासंबंधानें गायकवाडसरकाराला जो हक्क प्राप्त होतो, तो काय तो १८१७च्या नव्हंवरच्या तहानें. कारण १८१५च्या जून महिन्यांत झालेल्या पुण्याच्या तहानें गायकवाडास जे हक्क प्राप्त झाले आहेत ते त्या सरकारास पुढील लढाईपासून झाले असें मानितां येत नाही. सारांश, सबसिडियरी सैन्याच्या मदतीस कांन्टिजेंट दिल्यानें गायकवाडसरकारास मुलुखवांटणीचा जो हक्क प्राप्त होतो, तो केवळ १८१७च्या तहावरून मात्र होय.

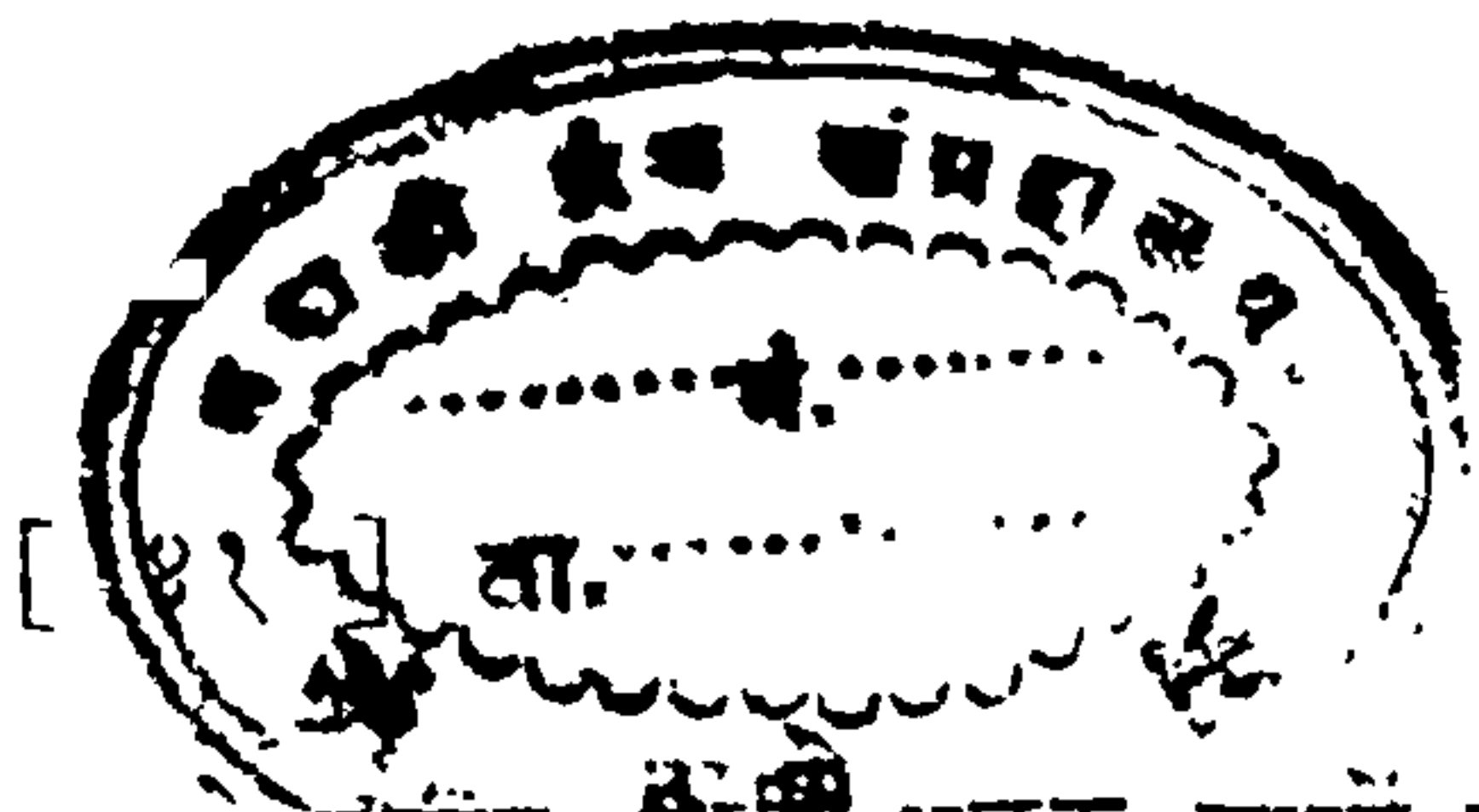
in Malwa. It will not be denied that the security of His Highness' territory is not as effectually provided for as if they were stationed within the limits of the Guicowar territory, nor can it be urged that the British government does not bear more than its full share of the expense which is indispensable to the consolidation of those arrangements which the Supreme government is maturing with views not limited to its own interests, but embracing those of His Highness, and of the petty states on the frontiers of Guzerat, which have suffered so much from the effects of the disorganised state in which they have been unfortunately so long involved.

हैं खरें आहे कीं, माळवा प्रांत सर करित असतां गायकवाडसरकार-
च्या कान्टिजेन्टनें जे साह्य केलें त्याबद्दल त्यास चार लाखाच्या खंडणीची
सूट दिली आहे. पण येवढ्यानें त्या सरकारचा संतोष होत नाही. महा-
राज ह्मणतात कीं. आह्मांस स्वर्च आणि नुकसान किती सोसावें लागलें,
आमचा आशा केवढी होती, आणि त्या सर्वांचें चार लाख रुपयांची सूट-
हेंच शुष्क फळ काय ! खंडणीच्या संबंधानें तर गायकवाडाचें असें म्हण-
णें आहे कीं, ज्यावेळेस पेशवे यांशीं तंटा होऊन फुटाफुट झाला व गायक-
वाडसरकारानें इंग्रजांशीं स्नेहभाव धरिला त्या दिवसापासून खंडणी बंद
झाली गायकवाडसरकारानें जी मदत किंवा जे सैन्य दिलें आणि जें ल-
ढाईच्या कामास हवे तिकडे लावितां आलें, त्याची किंमत सरासरीनें
१९३१९९५-२-६४ रु० करितां येईल. या खेराज सबसिडियरी सैन्य.
त्याची किंमत फार नाही तरी २४३१९६९-५०-रु० होते. एकूण ३९-
६३९६५-१-५४ रु० स्वर्चाचें सैन्य गायकवाडसरकारांतून आपल्या सेवेत
प्रतिवर्षीं होतें.”

SIR,—At some of the interviews I have had with His Highness Syajee Rao, after the transaction of the business upon which I was engaged, he has often introduced the subject of his zealous and faithful co-operation with us during the campaign of 1817 and 1818, and noticed the services he is still rendering by the employment of a great proportion of his subsidiary in Malwa, and a considerable body of his own horse and foot; and asked me whether the British government intended him to share in any of the territory acquired, in return for the value of his co-operation, and as some compensation for the great expense his government had been subjected to. His Highness further remarked, territory was obtained by the Nizam and Salabut Khan of Ellichpoor. I told His Highness that I was not aware of any partition of territory having taken place, and having received the reply of Mr. Secretary Newnham to Captain Carnac's despatch of the 22nd of February 1819, the concluding paragraphs of which relate to those subjects, I made use of them as arguments to convince His Highness that he had most essentially benefited by the arrangements that had taken place from the improved security and tranquillity of his territories; and that although he had been exposed to an increased expense, still such would have been unavoidable for the protection of his interests generally. To this and other arguments His Highness replied by urging on my attention the 8th article of the treaty, by which the Honorable Company had bound themselves to take into consideration the pretensions of the Guicowar government to benefit by any future partition of territory acquired in foreign wars, and intimated his anxiety that I would

केलेले कौटकरार राजानें पाळले नाहीं, आणि धडक कारणें सांगून आपलें इमान मोडिलें तर तसें कृत्य सुधारलेल्या राष्ट्रांस मान्य नाहीं. याबद्दल व्हालेटकृत 'राष्ट्राच्या धर्मशास्त्रांत' एक वाक्य आहे. तें आम्हीं टीपेंत लिहिलें आहे.* परंतु त्यांत लिहिल्याप्रमाणें ब्रिटिशराष्ट्राकडे एवढा मोठा दोष येतो किंवा नाहीं, हें सांगणें कठीण आहे. कारण, तें राष्ट्र या जगावर मोठें न्यायी आहे, आणि राष्ट्राच्या धर्मशास्त्राचा जसा त्यांस परिचय आहे तसा आपल्यास नाहीं तेव्हां त्यांनीं गायकवाडास दिलेलें उत्तर समर्पक नाहीं असें आपणास ह्मणता येणार नाहीं.

मण ब्रिटिशसरकारांनीं गायकवाडसरकाराशीं केलेला करार पाळला नाहीं असें असेल, तर त्यांनीं ही गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे, कीं गायकवाडसरकारांनीं या संबंधानें मोठ्या उदार मनानें आच-

make known these wishes and expectations to the Right Honorable the Governor.

His Highness' pretensions to consideration seems, if admitted, to rest on the last treaty with the British government being concluded so late as the 6th of November 1817. No benefit or advantage the Guicowar state did acquire by the treaty of Poona on the 13th of June 1815 preceding, can be calculated on as resulting to them from the subsequent war. If, therefore, His Highness' government have any claim to the benefits held out in the 8th article of the late treaty, or any just pretensions to participate in the conquests acquired and obtained in which their troops were employed, or in the general conquests throughout the war, it is on these grounds it is entitled to consideration.

It is true an exemption of four lacs of rupees of tribute has been obtained, but this is urged to be unequal to the just expectations the Guicowar had reason to indulge and doubts are started. How far such a claim *could* have been enforced after the rupture which took place between the Peishwa, the British and their allies (of which the Guicowar had become one), His Highness considers the tribute to have actually ceased from the date of the rupture. The aid or force contributed by the Guicowar, and available to the general objects of the war, may be calculated, exclusive of the subsidiary force, which amounts to Rupees 24,31,969-3-50, at the sum of Rupees 15,31,995-2-64 annually, making a total of Rupees 39,63,965-1-54.

*It is the sovereign who violates his engagements on pretences that are evidently frivolous, or who does not even think it worth his while to allege any pretence whatever, to give a colourable gloss to his conduct and cast a wheel over his want of faith, it is such a sovereign who deserves to be treated as an enemy to the human race. (see Vattel's law of Nations. Page 229 Chapter XV, Bork II Section 222).

रण करून इंग्रजसरकारांचे किंचित् ही मन दुखाविलें नाहीं. नाहीं तर न्यायानें पाहिलें असतां इंग्रजसरकारच्या संबंधानें त्यांनीं केलेल्या करारा-पैकीं एखादा करार आपणास मान्य नाहीं असें त्यांस ह्मणण्याचा अधिकार होता. व्हाटेल साहेब यांच्या राष्ट्राच्या धर्मशास्त्रांतल एक वाक्य* आहीं टीपेंत लिहिले आहे, त्यांतोळ तात्पर्य असें आहे कीं,—देन्ही पक्षकारापैकीं एकांनै जर तहनाम्यांतल एका कलमाचा अनंगीकार केला तर दुसऱ्या पक्षकारास सर्व तहनामा नाकबूल करण्याचा अधिकार नाहीं, परंतु त्याने पाहिजे तर ज्या कलमाचा दुसऱ्या पक्षकारानें अनंगीकार केला त्याचा ज्या कराराशीं निकट संबंध असेल, तो अथवा दुसरा एखादा करारनामा नाकबूल करावा आणि त्यानें असें देखील भय घालवें, कीं जर तुम्ही दिलेलें वचन पाळणार नाहीं तर सर्व तहनामा नाकबूल करण्यास मी तयार होईन.

याप्रमाणें पाहिलें असतां सबसिडियरी फौजेबरोबर तीन हजार स्वार गायकवाडसरकारांनीं द्यावे असा जो तहनाम्यांत करार आहे, त्याचा नवीन संपादन केलेल्या मुलखांत गायकवाडास हिस्सा देण्याविषयीं इंग्रजसरकारांनीं करार केला आहे, त्याशीं फार निकट संबंध आहे. सबब तीन हजार स्वाराबद्दल केलेला करार आह्मांस कबूल नाहीं, असें गायकवाडसरकारास ह्मणण्याचा हक्क होता, आणि इंग्रजसरकार बाहूबळानें किती जरी समर्थ आहेत तरी त्यांनीं गायकवाडसरकारांचें हें न्यायाचें म्हणणें नाकबूल करून त्यांजवर सक्ति केली नसती, आणि गायकवाडसरकारास त्यांनीं कांहीं मुलूख दिल असता, किंवा या कांटिजंटच्या फौजेच्या जाचांतून त्यांची मोकळीक केली असती, परंतु तशा निरावर गायकवाडसरकारांनीं गोष्ट आणिली नाहीं. यास्तव ब्रिटिशसरकारांनीं त्यांशीं केलेला करार पाळला नाहीं, हा गोष्ट ध्यानांत घेऊन कांटिजंटचे स्वारांच्या संबंधानें गायकवाडसरकारांशीं अति सौम्यपणानें त्यांनीं वागलें पाहिजे. म्हणजे गायकवाड सरकार आपल्यास तोच मोबदला समजतील.

† They maintain therefore that, if either of the allies violates one article of treaty, the other has not immediately a right to cancel the entire treaty, but that he may either refuse, in his turn what he had promised with a view to the violated article or compel his ally to fulfil his promises if there still remains a possibility of fulfilling them. (See. Vattel's law of Nations Book II Chapter XIII Page 214 Section 202.)

एखाद्याच्या शरीरांत जसा प्रचंड रोग बद्धमूल झालेला असतो, आणि किंचित कुपथ्य झालें म्हणजे लागलीच आपला प्रादुर्भाव दाखविण्यास डोकें वर काढितो, त्याप्रमाणें या कांतिजंटच्या स्वारांबद्दल गायकवाडसरकारच्या राष्ट्राची स्थिति झाली आहे. गायकवाडसरकारावर ब्रिटिशसरकारच्या रेसिदेंटाची गैरनर्जी झाली म्हणजे इतर दोषारोपाबरोबर कांतिजंटच्या स्वारांबद्दलचें वालंट असतेंच याविषयी निराळी प्रमाणें दाखवावयास नकोच. विलियम्स साहेब यांचें व सयाजीराव यांचें विट्ठलराव देवार्जावरून वैमनस्य पडले तेव्हां हें कांतिजंटचें प्रकरण उपस्थित झालें होतेंच, व त्याबद्दल महाराजांस मनस्वी त्रास झाला होता. त्यावेळेस स्वार लोंकांस बरोबर पगार देत नाहींत हेंच कायतें निमित्त होतें. दुसरे सन १८३९ सामध्ये रेसिदेंटसाहेबांचो मर्जी महाराजांवर अपसन्न झाली तेव्हां देखील या कांतिजंटच्या स्वारांबद्दल निमित्त काढून महाराजांचा पेटलाद परगणा जप्त केला होता, व त्याच्या उत्पन्नांतून गायकवाडसरकारच्या अनुमतावांचून राबर्टच्या रिसाल्याचा स्वर्च देत होते आणि जेव्हां महाराजांनीं रिसाल्याच्या स्वर्चाबद्दल दरसाल तीन लक्ष रुपये देण्याचें कबूल केलें, तेव्हां पेटलाद परगणा महाराजांस परत दिला. तीन लक्ष रुपये आपणापासून घेऊं नयेत ह्मणून सयाजीराव महाराज यांनीं तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८४१ रोजीं सर जेम्स कारनाक त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर यांस पत्र लिहिलें आहे तें खरोखर दया उपजग्यासारखें आहे. ' माझे राज्यावर फार कर्ज आहे, माझे कुटुंबाचा आणि आश्रितांचा खर्च मोठा आहे हें आपण पाहिलें आहे, आणि तो चालीवण्याची माझ्यामध्ये शक्ति ठेवणें आपल्याकडे आहे. गायकवाडी राज्याची भरभराटी आणि अब्रू वाढविणें आपल्याकडे आहे. माझ्या राज्याचा आणि माझा सर्व भार आपल्यावर आहे. माझी बोलबाला आणि अब्रू ही आपली आहे, कंपनीसरकार आणि आपण माझ्या वैभवाचें संरक्षक आहांत, आणि आपल्यापासून तिला कधीं ही उग्रद्व होणार नाहीं. ' अशा प्रकारची दीनपणें सयाजीराव यांनीं करुणा भाकिली व एका ठिकाणीं " आपण माझे बाप आणि संरक्षक आहांत " असे शब्द देखील लिहिले परंतु ते सर्व व्यर्थ. महाराजांपासून तीन लक्ष रुपये घेण्याचा

जो निश्चय केला तो केलाच. त्या राजाच्या करुणापर प्रार्थनेकडे लेशमात्र देखील लक्ष्य दिलें नाहीं. विन मोबदल्यानें आपण त्यांच्या स्वारांपासून करार नसतां फुकट चाकरी घेऊन आणखी त्यांजवर तीन लक्ष रुपयांचा भार घालतो काय, या अन्यायाबद्दल कांहीं देखील अनुताप झाला नाहीं, पण त्याहून उलट पेटलाद परगणा महाराजांस परत दिल्याबद्दल मोठी फु-
 शारकी दाखविली आहे. तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८४१ रोजी सर जे-
 म्स कारनाक यांनीं महाराजांस एक लांब पत्र लिहिलें आहे. त्यातील दुसऱ्या कलमांत त्यांनीं एके ठिकाणीं असं लिहिलें आहे, कीं जप्त केलेला पेटलाद परगणा आणि खंडणीच्या तालुक्याची जमाबंदी महाराजांस परत देणें मला शक्य झालें याबद्दल मला फार आनंद वाटतो. म्हणजे जशी काय महाराजांवर गवरनरसाहेब यांनीं पूर्ण मेहेरबानीकरून त्यांस एक नवा परगणा आणि जमाबंदीची बक्षिशी केली?? वास्तविक काय घडलें तें स्पष्ट-
 च आहे. महाराजांस तीन लक्ष रुपये दरसाल देण्याची कबुलात लिहून देणें भाग पाडल्यावर पेटलाद परगण्यावरील जमी उठविली. या तीन लक्ष रुपयांच्या मोबदल्यांत तीन हजार स्वारांपैकीं पंधराशें स्वार जेव्हां महा-
 राजांची मर्जी असेल तेव्हां कमी करावे, अशी त्यांस परवानगी दिली होती;परंतु हा गोष्ट तहनाम्याविरुद्ध होती आणि पंधराशें स्वार कमी केल्यानें महाराजांच्या पदरची मंडळी भिकेस लागणार होती ह्मणून महाराजांनीं क-
 बूल न करितां तीन हजार स्वार तसेच चाकरीस ठेविले. व इंग्रजसरका-
 रांनीं त्यांजपासून बेवडक चाकरी घेतली, हें मागें कळविलेंच आहे.

खंडेराव महाराज यांचे कारकीर्दीत ते इंग्रजसरकाराबरोबर बंडाचे समयीं नेर्तनें वागले त्याबद्दल तीन लाख रुपयांची माफी करून इंग्रज सरकारांनीं जी कृतज्ञता दाखविली आहे त्यांत देखील मोठें विलक्षण चातुर्य आहे.

तीन हजार स्वारांपैकीं पंधराशें स्वार कमी करून त्याबद्दलचा खर्च आपल्या पदरी पाडून घेणें हें राजाच्या स्वाधीन होतें. गायकवाड सरकारांनीं रि-
 साल्याचा खर्च त्यांजवर पडूं लागला तेव्हांच जर पंधराशें स्वार त्यांनीं क-
 र्मा केले असते तर त्यांस तीन लक्ष रुपयांचा मोबदला मिळाला असता व त्यांत इंग्रज सरकारची हरकत नव्हती. मुख्यत्वेकरून आपल्या आश्रितां-

च्या चरितार्थासाठीं राजानें तसें केलें नाहीं इतकेंच नाहीं, पण ती फौज तशीच इंग्रज सरकारच्या चाकरीस गुंतवून ठेविली. अशा भयानें कीं, जर तीस रिकामी ठेविली तर तो एक निरूपयोगी खर्चाचा भार असें मनांत येऊन कदाचित् तो कमी करण्याविषयी बुद्धि होईल. हा सयाजीराव महाराज यांचा व त्यांच्या पुत्रांचा केवढा हो उदारपणा !!!

आतां आपण अशी कल्पना करूं कीं, जसें काय गायकवाडसरकारांनीं पंधराशें स्वार कमी केले होते, व इंग्रजसरकारच्या तैनातींत त्यांचे काय-ते पंधराशेंच स्वार होते, व त्याखेरीज त्यांस तीन लक्ष रुपये रिसाल्याबद्दल गायकवाड सरकार देत होते. अशा प्रकारच्या स्थितीमध्ये खंडेराव महाराज यांच्या एकनिष्ठेबद्दल इंग्रजसरकारास त्यांचे प्रत्युपकारी ध्वावयाचें आहे तर त्यास असें ह्मणतां आलें असतें काय? कीं, तहनाम्याप्रमाणें पंधराशें स्वार वाढवून तीन हजार स्वार आमचे चाकींत तुम्ही पुरें करून द्या, ह्मणजे आम्ही तुमच्या एकनिष्ठपणाबद्दल तीन लाख रुपये माफ करूं. गायकवाडसरकार यांजकडून असें करावे प्यांत गायकवाडसरकारास फायदा तो काय बरें होणार होता? कांहीं एक नाहीं. रिसाल्याबद्दल जी त्यांस रकम द्यावी लागत होती त्यापेक्षां ही त्यांस पंधराशें स्वारांच्या खर्चाकडे जास्ती रकम खर्चाची लागली असती. मिळून तुमच्या एकनिष्ठ सेवेबद्दल आम्हीं तुम्हास अमुक दिलें असें इंग्रजसरकारास मुळींच ह्मणतां आलें नसतें. आणि असें जर आहे तर मग पंधराशें स्वार कमी करण्याविषयीं गायकवाड यांस मांकळीक होती ती रद्द करून त्यांनीं तीन हजार स्वार पुरेपुर इंग्रजसरकारच्या तैनातीस ठेवावे अशा रीतीनें पुनः त्यांजपासून कवृत्त करून घेऊन तीन लाख रुपये सोडले यांत गायकवाडसरकारास इंग्रजसरकाराकडून वक्षोस तें काय मिळालें आहे? कांहीं एक नाहीं. यामाणें खंडेराव महाराज यांस अकृत्रिम स्नेहाचा मोत्रदला कांहीं एक मिळाला नसतां बडोद्यांतिल सरदार, मानंकरा यांनीं तर महारराव महाराज याजवर अशी फिर्याद केली कीं, इंग्रजसरकारांनीं तीन लाख रुपयांची सूट तर आमच्या नेमणुकी चालविण्यासाठींच दिली आहे आणि त्या म्हणण्यास कर्नल फेर यांनीं आश्रय देऊन उलटी कमिशनस अशी शिकारस केली कीं याबद्दल सरदार लोक पुरावा देण्यास तयार आहेत तो त्यांनीं घ्यावा; पण कमिशनचे मेवर, कर्नल फेर यांचें ह्मणणें ऐ-

कतील असें नव्हतें. त्यांनीं कर्नल फेर यांस आपले कान विकले होते पण मन विकलें नव्हतें. असा प्रकार तीन लक्ष रुपयांच्या माफीचा आहे. इंग्रजसरकारांनीं याबद्दल कांहींएक चट न सोसतां सयाजीराव महाराज यांनीं आपल्या पदरच्या लोकांसाठीं पंधराशें स्वारांचा खर्च तसाच डोक्यावर घेऊन इंग्रजसरकारास रिसाल्याबद्दल तीन लक्ष रुपये देत गेले. हें त्या महामनस्क राजाचें उदार कृत्य इंग्रजसरकारास भूषणीभूत झालें. वस्तुतः गायकवाडसरकारास त्यांनीं कांहीं बक्षीस देऊन त्यांचे ते उतराई झाले आहेत असें मुळींच नाहीं. पण याबद्दल त्यांचें लिहिणें किती सफाईचें आहे तें पहा.—

लार्ड क्यानिंग माजी गवरनर जनरल यांनीं महाराज खंडेराव यांस खलिता लिहिला आहे त्यांत ते लिहितात* कीं,—सन १८४१ मध्ये गुजराथेंतील रिसाल्याच्या खर्चासाठीं जी तीन लाख रुपयांची रकम गायकवाडसरकारच्या राज्यावर लादली होती ती महाराजांचा इमानीपणा आणि मित्रत्व यांजकडे लक्ष देऊन माफ केली आहे.

नामदार गवरनर जनरल लार्ड क्यानिंग साहेब यांनीं त्याच खलितांत लिहिलें आहे कीं,—तुझी एका संकटाचे समयीं जो मित्रभाव दाखविला त्याबद्दल मी तुलास मनापासून शाबासकी देतों.

मोकळ्या मनानें विचार केला असतां लार्ड साहेब यांनीं या वरील वाक्यानें खंडेराव महाराज यांची सर्व चाकरी पूर्ण मापानें भरून दिली आहे. ज्या सत्पुरुषांनीं या हिंदुस्थानचें अपरिमित हित करून आपली कीर्ति अक्षय्य केली आहे त्यांनीं खंडेराव महाराज यांस मनःपूर्वक दिलेली शाबासकी कांहीं सामान्य नाहीं आणि नुसत्या शब्दांची जर आपणास एवढी किंमत आहे तर तीन लक्ष रुपयांची माफी करण्यामध्यें इंग्रजसरकारांनीं चट सोपिली असती तर त्याबद्दल आर्ली त्यांची किती वाखाणणी केली असती हें सांगावयास नको. परंतु तशा रीतीनें कांहीं झालें नाहीं सव्व गायकवाड

* अचिन्सन तहनाम्याचें बुक माग ४ पान २४७ पहा.—In consideration of your fidelity and friendship I have resolved to remit the payment of the sum of three lakhs per annum, which was imposed upon the 'Guicowar' state in the year 1841 for the maintainance of the Guzerat irregular horse.

सरकारच्या अकृत्रिम स्नेहाबद्दल इंग्रजसरकारांनीं कांहीं पैशाचा मोबदला देऊन ते प्रत्युपकारी झाले आहेत असें आपल्याव्यानें लक्षणवत नाहीं.

आर्मी वर लिहिलें आहे कीं, तेनाती स्वारांनीं एजन्सीमध्ये चाकरी करावी असा मुळींच करार नाही. सवसिडियरी फौज मोहिमेवर जाईल तेव्हां तिजबरोबर गायकवाडसरकारांनीं तीन हजार स्वार द्यावे असा मात्र करार आहे.

तहनाम्याविरुद्ध स्वार चाकरी करितात त्याबद्दल गायकवाड सरकारांनीं कधीं ही तक्रार करूं नये अशा रीतीनें यावेळेस तर त्यांजपासून करार करून घेऊन जो उणेपणा होता तो ही काढून टाकिला. हा एक उलटा जास्त अर्थ साधला.

सर रिचर्ड सेक्सपिअर यावेळेस बडोद्याचे रोसेट्टे यांनीं खंडेराव महाराजांस लिहिलेल्या पत्रांत असा मजकूर आहे कीं,—यापुढें दोन्ही सरकारांमध्ये सन १८१७ च्या तहनाम्यांतील आठवे कलमाप्रमाणें, या स्वारांच्या संबंधानें व्यवस्था राहिल आणि सवसिडियरी फौजेबरोबर जाण्याची गरज नसेल तेव्हां ज्याप्रमाणें ते एजन्सीमध्ये हत्तीं कामें करितात त्याप्रमाणें ब्रिटिश सरकारच्या हुकुमाप्रमाणें कामें करावीं.

यावरून इंग्रज सरकार यांनीं या समयास आपला अर्थ किती सफाईनें साधून घेतला आहे हें लक्षांत आणिलें लक्षणजे त्यांच्या चातुर्याची प्रशंसाच करावीशी वाटते. आपली तिळमात्र नुकसानी तर होऊं नये, देशी राजांस तर वाटावे कीं, आपणावर इंग्रजसरकार फार मेहेरवान झाले आणि त्याच कृत्यांत इंग्रज लोकांसच विशेष अर्थप्राप्ति असावी आणि ती गोष्ट मोठ्या उत्साहानें राजानें कबूल करावी. ही इंग्रज लोकांची सूज्ञता कां वरें स्तुत्यही नाही? आणि आज ते या हिंदुस्थान देशाच्या सार्वभौम पदाला प्राप्त झाले यांत नवल तें कोणतें?

आतां आपण मल्हारराव महाराज यांचे कारकीर्दीत खरोखर या फौजेच्या स्थितींत कांहीं अव्यवस्था झाली होती किंवा मागील सांप्रदायाप्रमाणें या बद्धमूल व्याधीनें आपलें डोकें वर उचललें होतें त्याबद्दल विचार करूं.

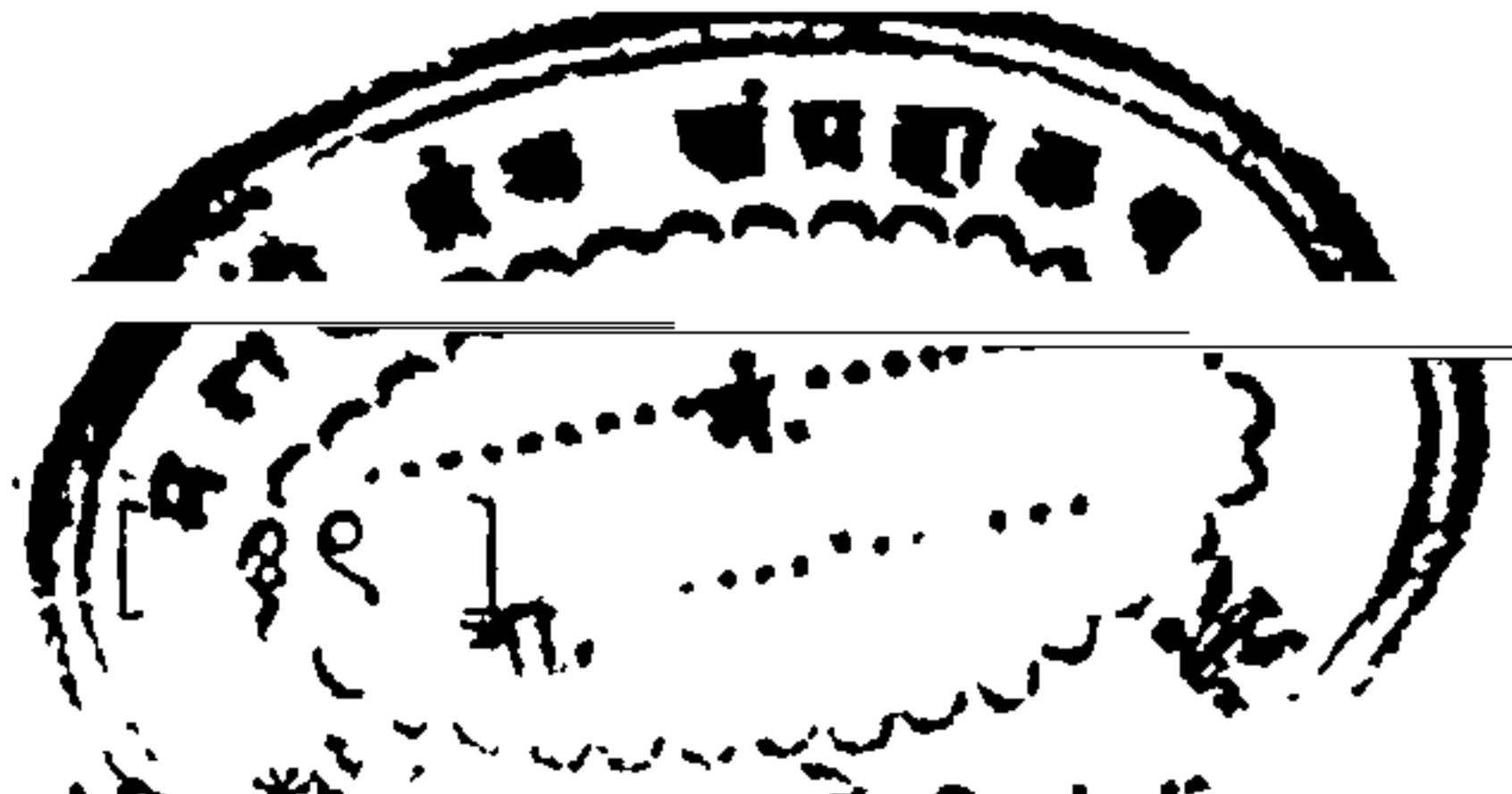
कर्नल फेर साहेब यांनीं याबद्दल केलेला रिपोर्ट छापण्यांत आला नाहीं यामुळे त्यांनीं काय लिहिलें होतें हें समजत नाही. मुंबई सरकार

मोत्र इंडियासरकारास असें लिहितात कीं, या कंटिजंटच्या स्वारांमध्ये दर-
वारच्या लालची चालीमुळे अव्यवस्था झाली आहे आणि त्याबद्दल केलेल्या
सूचनेपैकी एकीकडे देखीक दरवारांनी लक्ष दिले नाही.

तर आपण प्रथम असें पाहू कीं, मुंबई सरकारांनीं इंडियासरकारास
जे लिहिले त्यास मूळ आधार काय आणि ते लिहिणे कमिश्नाच्या चौक-
शीत खरे झाले कीं काय.

मुंबई सरकारच्या लिहिण्यास आधार कर्नल फेर साहेब यांचा रिपोर्ट;
परंतु कर्नल फेर साहेब यांच्या रिपोर्टास दुसऱ्याचा आधार पाहिजे. ही सग-
ळी फौज कांहीं कर्नल फेर साहेब यांच्या देखरेखीखाली नव्हती. काय ते
शंभर स्वार मात्र रीसेडेंट यांच्या ताब्यांत होते. तेव्हां बाकीची फौज ज्यांच्या
ताब्यांत होती, त्या अधिकाऱ्यांकडून कर्नल फेरसाहेब यांकडे बोभाटे आले
पाहिजे होते, त्याबद्दल कर्नल फेरसाहेब यांनीं दरवारास प्रथम सूचना केल्या
पाहिजे होत्या, आणि त्या, दरवारांनीं जर ऐकिल्या नव्हत्या तर मग आपल्या
वरिष्ठ सरकारापर्यंत गाऱ्हाणे नेले पाहिजे होते, अशी ही कामाची पद्धत होती.
त्याप्रमाणे कर्नल फेर साहेब यांकडे या फौजेच्या अधिकाऱ्यांकडून कांहीं
बोभाटा करण्यांत आला होता, व त्याबद्दल मल्हाररावमहाराज यांस सूचना के-
ल्या होत्या, आणि त्यांनीं त्या ऐकिल्या नव्हत्या असें तर झालेल्या पत्रव्यवहा-
रांत कोठेही आढळत नाही. या फौजेची ज्या अधिकाऱ्यांचा संबंध आहे
त्यांनीं या फौजेत विशेष सुधारणा व्हावी असें आपआपल्या समजुतीप्रमाणे
अभिप्राय दिले आहेत. परंतु ही फौज आलीकडील पंचवीस तीस वर्षा-
पासून ज्या स्थितीत आहे त्यांत मल्हारराव महाराज यांचे कारकीर्दीत कां-
ही फेर बदल झाली आहे असें कोणाचेही लक्षण नाही. मग कर्नल फेर
यांस असें कोणत्या द्वाराने समजले कीं, या फौजेची स्थिति चांगली नाही.
कांठेवाडांतिल नऊशें स्वारांचे सुपरिटेंडंट कर्नल वाकर साहेब यांनीं कमि-
श्नाच्या माहितीसाठीं केलेल्या रिपोर्टाच्या शेवटीं ते असें लिहितात कीं,—
स्वारांच्या व्यवस्थेविषयीं मीं केलेल्या विनंत्यांकडे दरवारांनीं व हल्लींच सुभे
आणि त्यांचे दिवाण कारीपंत यांनीं पूर्ण लक्ष दिले.

मुंबईसरकार यांच्या पत्रांतील* आपल्या विनंतीचा एका ही कामांत समाधानकारक परिणाम झाला नाही. हे वाक्य आणि कर्नल वाकर साहेब यांच्या पत्रांतील “ दरवारांनी माझ्या विनंतींकडे पूर्ण लक्ष दिले असें माझ्या अनुभवास आलेले आहे ” हे वाक्य, यांमध्ये सत्य ते कोणीकडे आहे याचा विचार करितांना या फौजेसंबंधी खरा अनुभव आणि माहिती कोणास आहे याकडे लक्ष देऊन निर्णय करावयाचा आहे. आणि त्या रीतीने पाहिले असतां कर्नल वाकर यांचे ह्मणणे सत्य आहे असें आपल्याच्यानें लढल्यावांचून राहवत नाही. ब्रिटिश सरकारच्या एका अनुभवी कामगाराचे ह्मणणे, मुंबई सरकारांनीं करलेल फेर यांच्या लेखावर भरवसा ठेवून जे कांहीं लिहिले ते चुकीचे आहे असे निदर्शनास आणिते. आणि यांत जरी विशेष दोष कर्नल फेर यांचा आहे, कीं त्यांनीं या कांटीजंटच्या स्वारांकडच्या अधिकाऱ्याकडून स्वारांवद्दल बोभाटे आले नसतां मुंबई सरकार यांस त्यांनीं अव्यवस्थित स्थितीविषयी रिपोर्ट केला तरी इंडिया सरकारपर्यंत हे प्रकरण नेतांना कर्नल फेर यांच्या ह्मण्यांत सत्यता किती आहे याचा विचार मुंबई सरकारांनीं करावयाचा होता. कारण, कांटीजंटच्या स्वारांवद्दल गायकवाडास रोसिदेंटसाहेब यांचे द्वारे किंवा खुद्द गायकवाड सरकाराबरोबर पत्रव्यवहार ठेवून मुंबई सरकाराने ज्या सूचना केल्या होत्या, आणि त्या गायकवाडसरकारांनीं कबूल केल्या नव्हत्या, असें एक तरी प्रमाण कमिशनच्या चौकशींत आले आहे काय? नाही. मग गायकवाडसरकार यांस या स्वारांच्या संबंधाने आर्ही केलेल्या सूचनांपैकी एकीचा हा परिणाम संतोषदायक झाला नाही असें मुंबईसरकाराह्मणतात, त्यास प्रमाण तरी कोणतें ?

कांटीजंटच्या संबंधाची सर्व हकीकत वर दिली आहे त्यावरून इंग्रजसरकार ज्या ज्या सूचना करितिल त्या त्या सर्व गायकवाडसरकारांनीं ऐकिल्या पाहिजेत, असा मुळीच करार नाही. गायकवाडी चालीस अनुसरून ज्या कांहीं सूचना असतील त्या मात्र ऐकिण्याविषयी गायकवाडसरकार बांधले गेले आहेत, ह्मणून गायकवाडी चालीस अनुसरून ज्या कांहीं सूचना नसतील त्या नाकबूल करण्यास गायकवाडसरकार यांस पूर्ण हक्क आहे, परंतु तसें

देखील दोन्ही सरकारच्या दरम्यान या स्वारांच्या संबधानें कांहीं भांडण सुरू होते असें ही दिसत नाही.

कमिशन यांनी या फौजेत सुधारणा होण्याविषयी ज्या कांहीं सूचना केल्या आहेत त्याचा एकंदर शौक असा आहे, की या कांटेजंटच्या स्वारांमध्ये जे चार रिसाले आहेत त्याप्रमाणे बाकीच्या स्वारांची स्थिति असावी. रिसाल्याच्या चारशें स्वारांची रचना इंग्रजी रिसाल्याच्या घाटावर आहे. वास्तविकपणें पाहिलें असतां हे चार रिसाले तहनाम्यांतील शर्तींनुन अगदीं भिन्न आहेत, गायकवाडी चालीचे नाहीत. आणि त्याप्रमाणें सर्व स्वर असणे असें लक्षण तहनाम्यास अनुसरून होत नाही. हा तहनामा सन १८१७चे सालचा आहे. त्या वेळेस गायकवाड सरकार आपली स्वारांची फौज कोणत्या प्रकारें ठेवीत होते, स्वाराचे पोषाख, त्यांचीं हत्यारें, त्यांचे घोडे व सामान सुमान कसें होतें, त्याअन्वये आतां असले लक्षण बस आहे. गायकवाडसरकारांनीं चारशें स्वारांचे रिसाले करून त्यांचीं हत्यारें, त्यांचे दरेस वगैरे इंग्लिश रिसाल्याप्रमाणें केले लक्षण सगळे स्वर त्याचप्रमाणें करण्याविषयी त्यांचे मागे लकडा लाविणें कोणत्याही प्रकारें तहनाम्या अन्वये होणार नाही. रिसाल्याच्या चारशें स्वारांस कवाईत शिकविलेली आहे, त्यांस हरीनें रोज उभेकरून हजरी घेतात. त्यांस रोज अथवा नेमिलेल्या दिवशीं परेडवर जावें लागते आणि कवाईत शिकानी लागते. त्यांत जर कोणी चुकला तर त्यांचा गुरू फाडदिशीं त्याच्या तोंडांत लगावतो, ही गायकवाडी स्वारांची रीत आहे काय? गायकवाडांनीं गुजराथेंत एक मोठें राज्य मिळविलें त्यावेळेस तरी त्यांच्या स्वारांमध्ये अशाप्रकारचे वातवेत होते कां? जर नव्हते, तर आतां त्याप्रमाणें करविण्याविषयी गायकवाडसरकारास भागपाडविण्याचा इंग्रजसरकार यांस काय बरें अधिकार आहे? वोलून चालून ती गायकवाडसरकारची फौज आहे, व तिला जें काम करावें लागतें तें करण्यास ती लायक आहे असें जर तिजवरील ब्रिटिशअधिकाऱ्यांचे मत आहे तर मग उगीच कांहीं कुफरांड उभे करून गायकवाडसरकारास इंग्रजसरकारांनीं कां त्रास द्यावा? या फौजेबद्दल गायकवाडसरकारास मोबदला मिळाला नाही. तहनाम्यांत करार नसतां या फौजेपासून अगदीं वेअत्रूची चाकरी घेण्यांत येते. तीन हजार स्वर चाकरीस घेऊन रावर्टच्या

रिसाल्यावदल गायकवाडसरकारापासून सन १८३९ पासून सन १८५६ पर्यंत सरासरी पन्नास पंचावन लक्ष रुपये घेतले, आणि तीन लक्ष रुपये माफ केल्याचे उगीच वाहाणे करून भांडे यश मिळविले. ह्या गोष्टी मनांत घेऊन विचार केला असता, या फौजेत कांहीं उणेपणा दिसला तरी देखील तो बाहेर काढून गायकवाडसरकारासारख्या एकनिष्ठ मित्राचा छळ करणे इंग्रजसरकारासारख्या न्यायी मित्रास योग्य नाही. मग मिथ्या तक्रार उपस्थित करून गायकवाडास त्रास देणे हे किती अयोग्य आहे, याविषयी निराळे सांगण्याची जरूर नाही.

- गायकवाडसरकारचे सरदार, मानकरी व शिलेदार लोक यांस उद्देशून दोन शब्द या ठिकाणी सांगण्यासारखे आहेत.—मल्हाराव महाराज यांनी वंशपरंपरा चालत आलेल्या शिलेदार लोकांच्या नेमणुका बंद केल्या वदल त्यांनी रेसिदेंट साहेब यांचे द्वारे कमिशनार्पुढे फिर्यादी केल्या व ते
- मल्हाराव महाराज यांचे करणे छांदिष्टपणाचे आहे असा कमिशनार्पुढे दोष ही दिला आहे, यावरून सरदार वगैरे लोकांस आपण विजयी झालो असे मानण्यास कारण झाले आहे; परंतु जे इंग्रजसरकारचे कमिशनार्पुढे अधिकारी, शिलेदार लोकांच्या नेमणुकी बंद केल्यावदल मल्हाराव महाराज यांस दोष देतात, त्यांनी नामदार गवर्नर जनरल यांस अशी शिफारस केली आहे, कीं गायकवाड सरकाराबरोबर कांहीं नवा बंदोबस्त करून पुष्कळ वर्षांपासून चालत आलेले भांडण मिटवून टाकावे. या सूचनेचा अर्थ हाच आहे. कीं दोन हजार किंवा पंधराशे स्वारांच्या खर्चापुरता मुलूख अथवा दुसरे कांहीं गायकवाडसरकारांनी इंग्रजसरकारच्या स्वाधीन करून एक हजार स्वारांच्या खर्चाचा फायदा आपल्यास करून घ्यावा. या बंदोबस्ताने या कांटिजंटच्या फौजेपासून ज्यांस प्राप्ति आहे, ती त्याची सर्व बंद हाऊन एकंदर फौज गायकवाडसरकारास वरतर्फे करावी लागणार आहे. कारण कीं दोन हजार स्वारांच्या खर्चापुरता मुलूख इंग्रजसरकारास देऊन तीन हजार स्वार गायकवाडसरकार आपल्या चाकरीस ठेवू शकणार नाहीत; कारण त्या फौजेची जरूर नसून विनाकारण एक मोठी खर्चाची रकम राज्यावर पडणार आहे तंदा अशा प्रसंगी वंशपरंपरा चालत आलेल्या नेमणुका बंद

केल्यावदल व जुने नौकर लोकांस वरतर्फ केल्यावदल जर या कांटीजंटच्या फौजेतील लोकांनी इंग्रजसरकाराकडे फिर्याद केली, तर तिचा काय वर परिणाम होईल ? या फौजेस वरतर्फ करविण्याचे उत्पादकच मूळ आपण होऊं पाहतात, ते ब्रिटिश सरकार गायकवाडसरकारास असा उपदेश करूं शकतील काय ? कीं तुम्ही पिढीजाद नौकर वरतर्फ करून त्यांस भिकेत लावूं नका. तहनामा झाल्यापासून आजपर्यंत इंग्रजसरकारचें हेंच मागणें आहे, कीं दोन हजार स्वारांचे खर्चापुरता मुलूख आत्मांस लावून देऊन गायकवाडसरकारांनीं या हमेषच्या त्रासांतून मुक्त व्हावें, आणि खरोखर या कांटीजंटच्या संबंधानें बडोद्याचे राज्यास जो त्रास होत आहे, तसा दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें होत नाही. इंग्रजसरकारच्या बाहेदारीबद्दल दुसरें एक त्रासाचें कलम होतें; परंतु तें समूळ नाहीसे झालें आहे. हा त्रास गायकवाडसरकार फक्त आपल्या आश्रितांच्या चरितार्थासाठीं मात्र सोसतात, आणि हें त्यांस पराकाष्ठेचें भूषण आहे. कारण त्यांत राष्ट्राचे परम हिन आहे बाकी यावदलचें तहनाम्यांतील कलम कायम राहण्यांत त्यांस दुसरा कांहीं अर्थलाभ नाहीच.

इंग्रजसरकारच्या मर्जीप्रमाणें त्यांस गायकवाडसरकारांनीं या कांटीजंटच्या फौजेबद्दल मुलूख देऊन आपण मोकळे झाले असते तर महारराव महाराज यांजवर फिर्याद करण्यास सरदार व मानकरी यांचें बीज देखील उरलें नसतें; परंतु ही गोष्ट अविचारी लोकांच्या मनांत बागली नाही यावदल फार खेद वाटतो.

कांटीजंटच्या स्वारांबद्दल जे कांहीं सांगणें अवश्य होतें, तें सांगितलें आहे. आतां शेवटीं एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, तीन हजार स्वार इंग्रजसरकारच्या तैनातींत असल्यापासून बडोद्याच्या राष्ट्रास किती फायदा आहे हें नामदार क्लेरसाहेब यांच्या स्वाभिप्राय लेखांतील उतारेवर दिले आहेत त्यांत स्पष्ट केलें आहे. त्याचप्रमाणें या स्वागंवरील स्वामित्व काढून घेण्यामध्ये जे कांहीं राष्ट्राचे तोटे होणार आहेत, तंही त्यांत लिहिले आहेत. ज्यावदल लार्डसाहेब यांनीं सयाजीराव महाराज यांच्या शहाणपणाची प्रशंसा केली आहे, त्याहून उलट आचरण करून महाराजांचे वंशज कधीं ही आ-

पल्या शहाणपणाला कलंक लावून घेऊन आपल्या अश्रितांचे व राष्ट्राचे अनहित करून घेणार नाहीत, आणि इंग्रजसरकार त्यांस तसे करण्यास कधीही भागपडणार नाहीत अशी आमची पूर्ण खात्री आहे.
